

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSADİ UNİVERSİTETİ

“BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ”

**“Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi
tənzimlənmə mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mirzəyeva Almazxanım Vasif qızı

Bakı-2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d. dos Əhmədov Fariz Saleh
oğlu

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

“Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi
tənzimlənmə mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: : 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Qrup: 20

Magistrant Mirzəyeva
Almazxanım Vasif

_____ **imza**

Elmi rəhbər i.ü.f.d.dos. Hacıyev Natiq
Qədim

_____ **imza**

Proqram rəhbəri i.f.d b.m.
Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri i.e.d. prof. Kəlbəyev
Yaşar Atakişi

_____ **imza**

Bakı-2019

Abstract

The urgency of the research-in today's world, the sharp increase in production scales in the world is ecological, economic, demographic, social, and so on. the problems have led to universal character.

Aims and objectives of the research is to analyze the legal framework of macroeconomic regulation of the development of the economy in the modern world.

The research methods used by statistical methods for collecting second-hand information, research works of scientists of our country and the world, programs of the President of the Republic of Azerbaijan related to the development and development of the national economy.

Information base of the research of annual reports and indicators of the National Bank of the Azerbaijan Republic, the State Statistics Committee of Azerbaijan.

Limitations of the research-the lack of economic indicators for the current year and the lack of an information base for the current year on the Strategic Roadmap.

The results of the research allowed to determine the development methodology of the country for economic growth and development of the economy, practical analysis of the positive and negative aspects of the economic policy in this area in modern conditions.

The scientific and practical value of results significance of the results obtained lies in the ways and methods of their improvement in the implementation of the economic and social legal and legal framework of the state during the transition to the economy of the globalized countries of the world.

Key words- sustainable economic development, macroeconomic regulation.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
AŞ	Avropa Şurası
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
ETT	Elmi Texniki Tərəqqi
YUNESKO	BMT-nin Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMG	Ümumi Milli Gəlir
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
Məs.	Məsələn
İƏT	İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalar
İSSF	İqtisadi Sosial Stabilləşdirmə Fondu
SPECA	BMT-nin Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I Fəsil . QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MİLLİ İQTİSADIYYATIN MAKROİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI	13
1.1.Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin tədqiqinin elmi-metodoloji əsasları	13
1.2.Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlətin rolu	25
1.3. Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin dünya təcrübəsi.....	33
II Fəsil. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADIYYATIN MAKROİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİ TƏHLİLİ	36
2.1. Azərbaycanda mövcud makroiqtisadi vəziyyətinin sistemli və kompleks təhlili.....	36
2.2. Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məzmunu və qarşılıqlı əlaqəsi.....	50
2.3. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində dövlətin makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin səmərəliliyinin əsas göstəriciləri	60
III Fəsil. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADIYYATIN MAKROİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİ YƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ	66
3.1. Respublikada milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin müasir dünya iqtisadi reallıqlarına uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	66
3.2. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin Strateji yol xəritəsinin əsas müddəalarına, strateji hədəf və baxışlarına uyğun olaraq təmin edilməsi məsələləri	75
3.3. Strateji yol xəritəsində ucuz neft dövrünü əhatə edən məsələlər və onların milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmində nəzərə alınması.....	82
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	100
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	103
Cədvəllərin siyahısı	107
Şəkillərin siyahısı	107

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə dünyada istehsalın miqyaslarının kəskin şəkildə artması sayəsində dövriyyəyə get-gedə daha yüksək maddi ehtiyatların əlavə olunması ancaq, onların miqdarının olduqca məhdud olması, elm-texniki və texnoloji tərəqqinin təsirinin gücü altında ekoloji problemlərin daha da kəskinləşməsi, dünyada yer almış qloballaşma proseslərinin məntiqi bir nəticəsi olaraq ölkələrin qarşılıqlı asılılığının daha da güclənməsi ekoloji, iqtisadi, demoqrafik, sosial və s. problemlərin ümumbəşəri xarakter almasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın azad ölkəyə çevrilməsi, həmçinin sovet dövründə tarixən dövlətimizin əsasən ekstensiv inkişafı, təbii resurs və xammal ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə, ölkənin milli iqtisadiyyatının maraqlarına deyil, ümumittifaq əmək bölgüsünə uyğunlaşdırıldığından, indiki dövrdə təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin qeyri-qənaətbəxş nəticələr göstərməsi ölkəmizdə sürətli və daimi inkişafa çatmaq baxımından belə problemlərin həlli zərurəti araşdırmanın aktual olmasını daha da artırır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Müasir dövrdə tələbatların daima yüksəldiyi, lakin ehtiyatların çox məhdudluğu vəziyyətində iqtisadi inkişafın hansı bir məhsul vahidi və amillərin nə səviyyədə resurs istifadəsi nəticəsində əldə olunması davamlı və dinamik inkişafa nail olunması nəzərindən mühüm şəkildə əhəmiyyətlidir. Bu cəhətdən indiki və o cümlədən gələcək nəsillərin mənafə və maraqlarını nəzərə alaraq iqtisadiyyatın inkişafının keyfiyyətə ən yeni tipinin yaradılması hal-hazırkı dövrdə iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafa keçidinin təmin olunmasının əsas istiqamətini təşkil edir.

Göstərilən amillərin təsiri nəticəsində dünyamızda insan ilə təbiət əlaqələrinin gərginləşməsi iqtisadi-sosial strukturun və artım amillərindən istifadənin dayanıqlı və eləcə də davamlı təkrar istehsal və artım modelinə əsaslanan inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanmasını labüd hal olmuşdur. Bu şəraitdə ölkəmizdə dayanıqlı və davamlı inkişafa çatmaq onun əsas olan irəliləyiş üsullarının müəyyən edilməsini, ölkəmizin sahib olduğu resurslar, paylanma

dərəcəsi, elmi-texniki inkişafın mövcud imkanlar çərçivəsində potensialın reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsini və beləliklə cari və perspektiv məqsədlərin əlaqələndirilməsinə əsaslanan uzunmüddətli səmərəli və optimal strateji inkişaf strategiyasının müxtəlif variantlı konsepsiyasının yaradılmasını tələb edir.

Bütün bunlar inkişaf şəraitində ölkəmizin mövcud reallıqları, sahib olduğu bütün resurslar balansı, resurslardan istifadə dərəcəsini, elmi-texniki inkişafın mövcud imkanları daxilində ən yaxın gələcəkdə nail oluna biləcək potensialı nəzərə almaqla iqtisadiyyatımızın tarazlı, dinamik və səmərəli inkişafının təmin olunması zərurəti davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinə keçidin əməli problemlərinin və nəzəri əsaslarının sistemli surətdə araşdırılmasını tələb edir. Azərbaycanın azad ölkəyə çevrilməsi, həmçinin sovet dövründə tarixən dövlətimizin əsasən ekstensiv inkişafı, təbii resurs və xammal ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə, ölkənin milli iqtisadiyyatının maraqlarına deyil, ümumittifaq əmək bölgüsünə uyğunlaşdırıldığından, indiki dövrdə təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin qeyri-qənaətbəxş nəticələr göstərməsi ölkəmizdə sürətli və daimi inkişafa çatmaq baxımından belə problemlərin həlli zərurəti araşdırmanın aktual olmasını daha da gücləndirir.

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra insan potensialının və özünün var olan yerüstü, yeraltı təbii sərvətlərinin şəriksiz sahibi oldu. Belə bir şəraitdə gələcək və çağdaş nəsillərin maraqları naminə mövcud ekoloji sistemin tarazlığına ziyan vurmada ölkənin sahib olduğu bütün resurslardan təbiəti həmçinin ətrafi qorumaqla və daha səmərəli istifadəsi sayəsində ehtiyatların hər vahidinə yüksək son nəticə əldə edilməklə dayanıqlı inkişafa nail olunması ölkəmizdə perspektiv inkişaf və iqtidasi artım üçün müəyyənləşdirilən strategiyanın əsas xəttini təşkil etməlidir. Bu nəzərdən, davamlı və dayanıqlı inkişaf milli iqtisadiyyatımızın elə inkişafını hədəfləyirki, onun sayəsində cəmiyyətin ən yeni tələbatların ödəyərəkən gələcək xalqın tükənməz və artan tələbatlarını nail olmaq qabiliyyətini şübhə altında saxlamasın.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Çağdaş zamanda milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin olunmasının ölkə mexanizminin və iqtisadiyyatımızın inkişafının makroiqtisadi tənzimlənməsinin nəzəri eləcə də normativ-hüquqi əsaslarının, ən yeni halının sistematik şəkildə təhlil olunmasının və iqtisadi inkişaf və artımın makroiqtisadi tənzimləmə üsullarından istifadə imkanlarının və təsir dairələrinin qiymətləndirilməsi əsasında dövlət təsirlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas forma və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, xarici ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq lazımi ümumiləşdirmələr etməklə müasir vaxtda milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasına nail olmaqçun iqtisadi fəaliyyətlərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əməli və həmçinin elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün lazımi təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Dissertasiyada hədəfə nail olmaq üçün əməli və nəzəri cəhətdən aşağıda göstərilmiş vəzifələrə əməl olunması vacibdir:

-ölkənin iqtisadiyyatının inkişafının makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinin dünya ölkələri təcrübəsi və onların ölkəmizə tətbiqinin yollarını və təsir gücünün təhlilini etmək və qiymətləndirmək;

-ölkə iqtisadiyyatının inkişafının makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinin nəzəri-konseptual əsasları və bunlara baxışların inkişaf dövrünü araşdırmaq, onların müqayisəli təhlilini vermək, müvafiq informasiyalar toplamaqla daha təsirli sistemi aşkara çıxarmaq;

-qloballaşma və qlobal maliyyə böhranı vəziyyətində milli iqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinin meyar, prinsip, mexanizmlər və göstəricilər sistemini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;

-müasir şəraitdə ölkənin milli iqtisadiyyatının artımının makroiqtisadi sabitliyinə nail olunmasının normativ hüquqi bazanın həmçinin qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üstünlüklərini və iqtisadi inkişafa nail olunmağın dövlətin sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini təyin etmək;

-Azərbaycanda iqtisadi inkişafının təmin olunmasının dövlətin sisteminin, dövlətin iqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinin müasir

vəziyyətinin, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsinin səciyyəvi amilləri və mexanizmlərinin təhlil olunması və eləcə də dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Aparılan tədqiqat işinin *obyektini* respublikamızın iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektləri, obyektləri, onların meydana gəlmə və yaranması üsulları, *predmetini* isə dövlətin milli iqtisadiyyatının təşəkkülü və inkişafda olmasının dövlət tənzimləməsi, onun üsullarının əməli və nəzəri hallarının tədqiq edilməsi aid edilir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını tarixi müxəlif iqtisadi məktəblərin (klassik, neoklassik və s.) nümayəndələrinin, eləcə də bu əsrin alimlərinin inhisarçılıq fəaliyyətlərinin tənzimlənməsinin üsulları ilə əlaqəli elmi nəzəri müddəaları, ölkəmizin, habelə dünyanın məşhur alimlərinin elmi-tədqiqat əsərləri, Milli Məclisin nümayəndələri tərəfindən qəbul olunmuş qaydalar həmçinin digər hüquqi aktları, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, inkişafı yeni effektiv sistemin qurulması ilə əlaqəli proqramları, sərəncamları və konsepsiyaları əhatə etmişdir. Mövzunun tədqiqatı prosesində sintez və sistemli analiz üsullarından, statistik metodlardan geniş şəkildə istifadə olunmuş, cari dövrün tələblərinə uyğun prinsiplərin tətbiq olunmasına cəhd olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri və informasiya bazası. Tədqiqat zamanı informasiya toplanarkən Elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyyələri eləcə də, İqtisadiyyat və Sənaye, Maliyyə Nazirliklərinin, Azərbaycan Respublikası dövlət Statistika Komitəsi, Milli Bankın rəsmi bir illik hesabat və göstəriciləri təşkil edir. İşin yazılışı gedişində Statistika Komitəsinin materiallarından, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergi Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın materiallarından istifadə etməyi və dövlətin iqtisadi siyasətini ilə bağlı qanunvericilik sənədləri ilə, o cümlədən qeyd olunan problemlərlə bağlı müvafiq normativ-hüquqi aktlarla tanış olaraq onlardan tədqiqat işində yaradıcılıqla istifadə olunacaqdır. Dissertasiya işinin yazılışı gedişində və xüsusi

ilə 3-ci fəsildə iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə planlaşdırılan 12 strateji yol xəritələrinin metodologi aspektləri, başlıca hədəfləri və hədəf indikatorları göstəricilərinə istinadlar ediləcək.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri cari il üçün iqtisadi göstəricilər çatışmamazlığı və Strateji Yol Xəritəsinə dair cari il üçün yerinə yetirilən işlər haqqında informasiya bazasının yetərsizliyi deyə bilərəm.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Ölkə iqtisadiyyatının qloballaşma prosesinin təsirinin gücü altında yeni dövrə və eləcə də tələbata uyğun faydalı inkişaf modelinin təyin edilməsi, və bu modelin praktiki tərəfdən reallaşdırılması üsullarının təyini, iqtisadi dəyişikliklərinin həyata keçirilməsində dövlətin milli iqtisadiyyatının inkişafının makroiqtisadi cəhətdən tənzimləməsinin təkamülü, habelə tətbiq edilən iqtisadi siyasətinin mənfi və müsbət yönlərinin praktiki tərəfdən təhlili, onun spesifikasiyaları dövlətimizin iqtisadiyyatının reallıqlarından doğan cəhətlərinin müəyyən edilməsi, analizi, dəyərləndirilməsi, müasir şəraitdə bu sahədə reallaşdırılan iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üsullarını, prioritetlərini, yollarını müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır.

Yazılanlarla bağlı qərara gəlinən elmi yeniliklərə aşağıda qeyd olunanlar aid oluna bilər:

- Azərbaycanın global dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına qovuşmasında dövlətin iqtisadi-sosial qanunvericiliyi və hüquqi bazasının mövcud aşkar problemləri qeyd edilməklə onların təkmilləşdirilməsi yolları və üsulları müəyyən edilmişdir;
- Respublikamızın statistik məlumatları əsasında qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın inkişafının sürətini müəyyən edən müxtəlif amillər sistemli formada təhlil edilmiş və bu hadisələrin xarakterinə son zamanlarda tətbiq olunan dövlət müdaxiləsinin miqyas, hədd və normalarının mənfi və müsbət cəhətləri analiz edilmiş və dəyərləndirilmişdir;
- milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və dayanıqlı inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında dövlətin rolu və yerinə yetirdiyi tədbirlər dəyərləndirilmiş,

qloballaşan dövrdə milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafının makroiqtisadi səviyyədə tənzimləməsinin qanunvericilik strukturunun genişləndirilməsi ilə bağlı tənzimləmənin mexanizmləri, prinsipləri və amilləri sistemi ilə əlaqədar nəzəri-metodoloji əsaslar aydınlaşdırmaqla müvafiq ideyalar və təkliflər verilmişdir;

-müasir qloballaşma dövründə dövlətin milli iqtisadiyyatının strukturunun təhlili edilmiş, iqtisadi siyasətin reallaşması üçün makroiqtisadi tənzimləməsinin effektivliyinin gücləndirilməsinin başlıca istiqamətləri xarici dövlətlərin təcrübəsi əsasında təhlil edilərək aşkarlanmış və müxtəlif təkliflər hazırlanmışdır;

-qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının təminatında iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləməsi mexanizminin araşdırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür;

-müasir şəraitdə Azərbaycanın yeni dayanıqlı və davamlı inkişaf dövrünə daxil olduğu zamanda effektiv iqtisadi mühitin təminatının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, müdaxiləsinin optimal hədlərinin nəzəri, elmi, praktiki və əməli cəhətdən əsaslandırılmasına cəhd olunmuş, səmərəli tövsiyyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Yazdığım dissertasiya giriş hissədən, 3 fəsil, nəticə, həmçinin, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumilikdə ölçüsü 107 səhifədən, 8 cədvəldən, 10 şəkildən və 86 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

I Fəsil. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DAVAMLİ İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MİLLİ İQTİSADİYYATIN MAKROİQTİSADİ TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin tədqiqinin elmi-metodoloji əsasları

Çağdaş zamanda dünyamızda istehsalın miqyaslarının kəskin formada artması sayəsində dövriyyəyə get-gedə daha yüksək maddi ehtiyatların cəlb olunması, ancaq, onların kəmiyyətinin çox məhdudluğu və get-gedə onların daha baha qiymətə gəlib çıxması elm-texniki və texnoloji tərəqqinin təsirinin gücü altında ekoloji problemlərin daha da kəskinləşməsi, dünyada yer almış qloballaşma proseslərinin məntiqi bir nəticəsi kimi ölkələrin qarşılıqlı asılılığının daha da güclənməsi, iqtisadi, sosial, ekoloji, demoqrafik və s. problemlərin ümumbəşəri xarakter almasına gətirib çıxarmışdır.

Bütün göstərilən bunun kimi amillərin təsirinin gücü altında dünyamızda insanla təbiət arasındakı münasibətlərin gərginləşməsi, cəmiyyətin təbii bazisinə əsaslanan inkişaf amillərindən istifadənin və sosial-iqtisadi strukturunun davamlı və dayanıqlı təkrar istehsal və inkişaf modelinə söykənən konsepsiyanın hazırlanmasını obyektiv olaraq zərurətə çevirmişdir. Belə bir vəziyyətdə ölkəmizdə davamlı və uzunmüddətli inkişafa nail olunması və onun əsas struktur irəliləyişləri üsullarının müəyyənləşdirilməsini, elmi-texniki inkişafın mövcud olan imkanlar çərçivəsində həyata keçirilməsinin mümkünlüyünün dəyərləndirilməsini eləcə də ölkəmizin sahib olduğu ehtiyatlar onlardan istifadə edilmə dərəcəsi və həmçinin bunların əsasında perspektiv və planlaşdırılmış məqsədlərin əlaqələndirilməsinə əsaslanan genişmiqyaslı səmərəli və optimal strateji inkişaf strategiyasının müxtəlif variantlı konsepsiyasının işlənilib reallaşdırılmasını tələb edir.

Ümumiyyətlə, dayanıqlı və davamlı inkişaf konsepsiyası ilkin olaraq önəmli bir problem olaraq 20-ci əsrin ikinci yarısında önə sürülmüşdür. Bu konsepsiyanın yaranmasına tələbat ilk öncə cəmiyyətin ətraf mühitinin mənfi təsirlərdən

qorunması və ölkənin təbii ehtiyatlarından səmərəli olaraq istifadə və idarə olunmasının tarazlı bir şəkildə aparılmasına olan zərurətdən irəli gəlmişdir.

Belə problemin necə önəmli hal olduğunu nəzərə alan BMT və YUNESKO davamlı eləcə də dayanıqlı inkişafa keçidi XXI əsrin əsas prioriteti kimi irəli sürmüş, 2005-2014-ci illərisə “dayanıqlı və davamlı inkişafın tədqiqi və tədrisi onilliyi” dövrü olaraq elan etmişdir.

Qloballaşma şəraitində Milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafına keçidinə çatmaq üçün əsas ilkin şərtlərin formalaşdırılmasında müasir olan proseslərinin nəzəri olaraq düzgün dərk olunması həmçinin onun tətbiq edilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi önəmli əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, dövlətin milli rəqabət üstünlüklərini, iqtisadi və sosial səmərə və təhlükəsizliyini strateji cəhətdən dəyərləndirmək onun dayanıqlı və davamlı inkişafına nail olunmasını əməli olaraq reallaşdırmaq, ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına olan qloballaşma proseslərinin neqativ və pozitiv təsirini düzgün şəkildə qiymətləndirmədən olduqca çətindir. Aydın ki, qloballaşma ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf xarakterinə təsiri fərqli tərəflərdən nəzərdən keçirilə bilər. Ölkənin rəqabət üstünlükləri qloballaşma yönündən siyasi-hüquqi, iqtisadi, sosial-mədəni, etnodemoqrafik, ekoloji və elmi-texniki yanaşmadan araşdırıla bilər. Ümumiyyətlə, keçid dövründə iqtisadi proseslərin liberallaşdırılması sayəsində dünya iqtisadiyyatının strukturunda iqtisadi sahədə əvvəllər görülməyən yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə rastlanır (Allahverdiyev Ə, 2001). Misal olaraq, qlobal transmilli şirkətlərin təşəkkülü və maliyyə qloballaşması kapitalın üstün mövqedə olması istehsalın artımını səciyyələndirir, dünya ticarətinin geniş vüsat alması ilə yanaşı dövlətlərarası əlaqələr güclənir, iqtisadi inkişafa nisbətən informasiya mübadiləsi daha çoxalır, dövlətin hakimiyyəti üzərində qlobal səviyyədə siyasi və iqtisadi amillərin rolu yüksəlir. Beləliklə, qloballaşma ölkənin iqtisadi sistemində onun fəaliyyətinə onun rəqabət qabiliyyətinə daha güclü təsir göstərir. Edilən analizdən görünür ki, bu proses xüsusən aşağıda sadalanan istiqamətlərdə olur. İlkin olaraq, qloballaşmanın təsirinin nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatında milli rəqabətqabiliyyəti güclü olaraq xarici təsirlərə düçar olur. İkincisi, himayədar yönlü siyasətlə liberal prinsiplər

arasında bir sıra ziddiyyətli məqamlar olur. Nəticə olaraq, bir tərəfdən ölkə öz daxili bazarını və istehsalını qorumalı, iqtisadiyyatın təhlükəsizlik qaydalarını nəzərdə saxlamalı digər tərəfdən iqtisadi əlaqələri genişləndirərək dünya iqtisadiyyatına qovuşur. Bu cəhətdən milli iqtisadiyyatın qurulması, inkişafında makroiqtisadi tənzimləmə düzgün şəkildə aparılması mühüm rol oynayır. Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, qloballaşma ölkənin iqtisadiyyatının səmərəliliyi, iqtisadi təhlükəsizliyi, rəqabətqabiliyyətliliyi və eləcə də onların arasında effektiv olan asılılığının təmin olunması nəticə etibarı ilə milli iqtisadiyyatın davamlı və uzunmüddətli inkişafının təmin olunmasının əsas şərtidir. Əlbəttəki bunlar da həmçinin, milli iqtisadi inkişafın gerçəkliklərə uyğun və ən optimal iqtisadi artım strategiyasının seçilməsini əsaslanır ki, işlənilən hazırlanan strateji konsepsiya və proqramların nə dərəcədə reallaşma bilmə imkanları müəyyənləşdirilməli, ən başlıcası dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafa nail olmaq üçün bu proqramlar üzərində zaman-zaman yenilənmə və düzəlişlər aparılmalıdır. Bununla yanaşı effektiv inkişafa çatmaq üçün ən vacib hallardan biri də iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrinin optimal şəkildə əlaqəsinin təmin olunması, başqa cür desək iqtisadiyyatın nə dərəcədə açıq olmasının həddinin müəyyənləşdirilməsi önəmli əhəmiyyət kəsb edir. (Qafarov Ş., 2005) Təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu prosesləri uğurla reallaşdırmaq üçün ilk olaraq ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın təbii resursları indiki və eləcə də gələcək nəsillərin təminatı üçün səmərəli halda istehlak olunmalı, resurslara əsaslanan iqtisadi-sosial inkişaf modelindən yavaş-yavaş innovasiyalı davamlı və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf modelinə keçidə çatmaq üçün əsas texniki-texnoloji, iqtisadi, təşkilatı potensialı formalaşdırmaq lazımdır. Bütün bunların əməli cəhətdən reallaşması üçün dayanıqlı və uzunmüddətli inkişaf strategiyasının formalaşması vacibdir. Bunun üçün də ilkin davamlı və dayanıqlı inkişafın mahiyyətini, bu modelə keçidin əsas amil və şərtlərini dünya təcrübəsi eləcə də milli reallıqlara uyğun dəyərləndirilməsi, xüsusiyyətlərin nəzəri cəhətdən sistemli olaraq tədqiqi vacibdir.

Aydınır ki, iqtisadi artımın davamlılığının, dinamikliyinin və tarazlılığının təmin olunması başqa sözlə desək istehsalla-istehlak, məcmu tələblə-təklif arasında

tarazlığın gözlənməsi ilə birbaşa şəkildə bağlıdır. Bilirik ki, bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sürəti zaman-zaman dəyişir. Belə ki, müəyyən müddətdən sonra ölkənin iqtisadiyyatının yüksəlişi böhran və durğunluq kimi hallar da görülməlidir.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının tsiklik inkişafı özünə xas olan daxili amillərin təsiri, hərəkəti ilə müəyyənləşir. Öz dövründə A. Smit «görünməz əl» kortəbii olaraq makroiqtisadi tarazlığı tənzimlədiyini demişdir. Həmçinin, o da aydındır ki, sahibkarların daha yüksək mənfəət əldə etmək istəyi sayəsində bazarın təklifi ona olan məcmu tələbi üstələyir. Odur ki, bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, bazarda istehsal artıqlığının yaranması fərqli cəhətlərlə müəyyən olunsada, nəticə olaraq tələb-təklifin aralarındakı tarazlığın pozulmasından irəli gəlir (Mahmudov Ə., 2008).

Bilirik ki, çox zaman böhranların baş verməsi ilk öncə məcmu tələb-təklif arasında tarazlığın pozulması, səhv aparılan maliyyə siyasəti, ümumilikdə sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və idarə olunmasında dövlət və bazar mexanizminin təsir vasitələrinin və hüdudlarının düzgün seçilməməsindən irəli gəlmişdir. Tarixən, müxtəlif iqtisadi məktəblər iqtisadi tsikl səbəblərini fərqli şəkildə izah etmişlər.

Qısamüddətli və eləcə də orta müddətli tsiklik tərəddütlük nəzəriyyəsinə yeni fikirlər gətirən onun inkişafında xüsusi rola məxsus alim Karl Marksdir. Karl M. belə düşünürdü ki, tsikl şəkildə inkişafın mümkünlüyü hələ sadə olaraq əmtəə istehsalı vəziyyətində bütünlüklə reallığa çevrilir (Qəzənfər Şevvəddin oğlu Əlləzov, 2009). Belə inkişafın kapitalist istehsalı vəziyyətində bir proses olaraq obyektiv olduğunu Karl bununla yanaşı elə hesab edirdi ki, vaxtaşırı olaraq iqtisadi böhranların baş verməsinin maddi cəhətdən əsasını müəyyən dövrdən bir əsas kapitalın sıradan çıxması və aşınması ilə bağlıdır. «Böyük durğunluq» dövründə baş verən iqtisadi böhranların yaşanma səbəblərini araşdırarkən C.M.Keyns belə bir nəticəyə gəlir ki, iqtisadi olaraq tərəddüdlərin baş verməsinin başlıca səbəbi gözlənilən mənfəət normasının və faiz dərəcəsi təsirinin gücü altında investisiyaya edilən xərclərin qeyri - sabitliyi təşkil edir (Дж. М. Кейнс, 2015). Bunun ardınca

tsikliklər nəzəriyyəsini tədqiq edən Elvin Hansen iqtisadiyyatda baş verən böhran və yüksəlişlərin başlıca səbəbini əsaslı vəsait qoyuluşunun icmasında görürdü (Хансен Э., 2008).

Klassiklətin təliminə görə iqtisadiyyatın inkişafda olmasının sürətləndirilməsi ilk öncə ölkənin sahib olduğu resurslarla müəyyənləşir. O da aydındır ki, 20-ci əsrdə sahibkarlıq eləcə də innovasiya iqtisadi inkişafın başlıca amilinə çevrilmişdi. Belə ki, 20-ci əsrin axırlarında dünyada transformasiya sayəsində elmi-texniki və texnoloji nailiyyətlərin tez zaman ərzində yayılması iqtisadi artımın daha da sürətlənməsinə gətirdi. Nəticə etibari ilə, elmi - texniki tərəqqinin yeniliklərini istehsala geniş şəkildə tətbiqi əmək məhsuldarlığını artırmaqla, fondverimini yüksəltmək, materiallara qənaətlə istifadə eməklə ehtiyatların hər vahidindən daha artımlı nəticəyə nail olmağa imkan verirdi.

Rus iqtisadçısı N.Kondratyevin əsəri olan «Böyük tsikllərin konyukturası»nda yazılmışdır ki, iqtisadiyyatda baş verən bərabərliyin pozulması eləcə də onun yenidən bərpasının özülündə tsiklik artıma uyğun gələn əsas kapitalın yığılması, onun yerləşdirilməsi və eləcə məhsuldar qüvvələrin yenidən bölüşdürülməsi durur (Кондратьев Н. Д., 2002). Araşdırma həmçinin onu da deyir ki, baş verən hər yüksəlişin əsasında texniki tərəqqinin integrasiyası durur.

Azərbaycan müstəqilliyinə çatdıqdan sonra dünyada yer almış qloballaşma hadisələrinə fəal şəkildə qoşulması iqtisadiyyatın inkişafının daha da yüksəlməsinə təsir göstərmişdir. Belə bir vəziyyətdə iqtisadi nəzəriyyədə yeni olaraq “inkişafa çatmaq” modeli formalaşır. Milli iqtisadiyyatın inkişafının İEÖ-lərin ümumi inkişaf səviyyəsindən geri qalmasını problemlərini araşdırmaq və həll yollarını tapmağı hədəfləyən strategiya iqtisadi tarix ədəbiyyatlarında «haqlayıcı inkişaf» modeli adlandırılır (Евстигнеева Л.П., Евстигнеев Р.Н., 2012).

Tarixən daha yüksək nəticələr göstərən inkişafın iki əsas modeli birincisi, idxalı əvəzləyən, sonrakının isə ixraca istiqamətlənən inkişaf yolu olduğu məlumdur.

Təcrübələrdən məlum olur ki, qloballaşma dövründə idxala istiqamətlənən daha effektiv tənzimləmə inkişaf modelinə uyğunlaşma nəticəsində milli

iqtisadiyyatın inkişafına çatmaq olar. Transformasiya şəraitində ehtiyatların hərəkətinin və beynəlxalq əlaqələrin liberallaşması şəraitində ölkənin iqtisadiyyatının yüksək rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması müvafiq sahələrdə texniki tərəqqinin yeniliklər əsasında tətbiqini tələb edir.

Son zamanın təcrübəsi onu da deməyə əsas verir ki, yenicə olaraq formalaşan və haqlayıcı modeli sayəsində fəaliyyət göstərən bəzi inkişafda olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrə nəzərən bir sıra üstünlüklərə malikdir. Məsələn olaraq, ilkin inkişaf mərhələsində Azərbaycanda təbii ehtiyatların kifayət qədər bol olması, ucuz əmək qabiliyyətli qüvvənin mövcudluğu, yeni sistemə keçid zamanında daha yüksək innovasiya prinsiplərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatı qurmağa imkan verir. Ekstensiv olaraq inkişaf cəmiyyətin uzun dövrlük dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafını təmin edə bilməz. Ancaq o da aydındır ki, iqtisadi artımın ən çox hansı amillər sayəsində əldə olunması cəmiyyətin inkişafı üçün ən vacib və əsas şərtlərdəndir. Beləliklə, araşdırmalara görə elə iqtisadi artım təsirli hesab olunur ki, iqtisadi inkişaf əsasən intensiv amillər sayəsində əldə olunsun. Çoxu zaman belə iqtisadiyyatlarda əmək, təbii, maliyyə və kapital ehtiyatlarının hər vahidindən daha yüksək son nəticə əldə olunur. Son dövrlərdə Milli iqtisadiyyat səviyyəsində layihələr işlənib hazırlanarkən və proqramlar qəbul olunarkən ölkədə istehsal resurslarının kəmiyyətə balansının müəyyənləşdirilməsi və bu resursların keyfiyyətə dəyərləndirilməsi olduqca vacib hal hesab edilir. Tarixi təcrübələr göstərir ki, istehsal amillərinin tətbiqinin hər hansı bir sahədə artması çoxu zaman bu amillərin digər sahələrdə azalması ilə nəticələnir.

Aydındır ki, təkrar istehsal prosesində fərqli sahələr arasında və onun ayrı-ayrı fazalarına uyğun olaraq sıx olaraq əlaqələr formalaşır. Bilirik ki, transformasiya şəraitində və müstəqillikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ayrı-ayrı sahələr arasında əlaqələr xeyli zəifləmişdi. Odur ki, bu Azərbaycanda müxtəlif sektorların inkişafı əsasında davamlı və daha səmərəli təkrar istehsal prosesinin yaranmasına neqativ təsir göstərir. Son dövrdə ölkəmizdə Milli iqtisadiyyatın artım xarakteri bir sıra hallarda beynəlxalq təkrar istehsalda yer almış proseslərə uyğunlaşsa da, lakin o ən çox iqtisadi inkişafın müəyyən fazalarını,

xüsusilə ticarət və mübadilə sferasını əhatə edir. Bu cəhətdən, respublikamızda dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafın təmin olunması imkanları xüsusilə təkrar istehsalın bazar mexanizminin yarılması səviyyəsindən çox asılı olacaqdır. Yuxarıda qeyd olunanların daxili hərəkətverici mexanizmini araşdırmadan, dəyərləndirmədən, onun təmin olunmasının bazar və dövlət mexanizmini öyrənmədən əməli əhəmiyyət kəsb edən eləcə də gələcək inkişafa istiqamətlənmiş qərarlar və plan-proqramlar məcmusunu reallaşdırmaq mümkün deyildir.

Sovet iqtisadi elmində uzun dövr ərzində bütün hallarda iqtisadi artımın təmin olunması sosial-iqtisadi proseslərin fəaliyyətinin əsas bir şərti kimi olması hökmran xarakter daşıyırdı. Doğrudur, biz çox gözəl başa düşürük ki, ölkənin Milli iqtisadiyyatın formalaşması və dayanıqlı inkişafının əsas və ilkin şərti dinamik və sabit iqtisadi artımın təmin olunmasıdır. Eyni zamanda bəşəriyyətdə «resurslar məhdudluğu eləcə də tələbatlar hüdudsuzluğu» aksioması nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Öyrəndiyimiz kimi, klassik nəzəriyyənin nümayəndələri bu cür hesab edirdilər ki, bazar iqtisadiyyatı sistemi ölkənin Milli iqtisadiyyatının inkişafını, həmçinin onun innovasiyaya əsaslanan artımını stimullaşdırmaq bacarığına malikdir. Bununla yanaşı, D.Rikardo (Рикардо, Давид, 1908—1913.), A.Smit (Смит А., 2007) və T.Maltus (Мальтус, 1994) kimi klassik nəzəriyyəsinin nümayəndələri düşünürdülər ki, uzun dövrdə iqtisadi artımın və inkişafın təmin olunması imkanlarına pessimist yanaşırdılar. Klassiklər öz fikirlərini yüksək keyfiyyətə malik əkin sahələrinin çox məhdudluğu, kənd təsərrüfatı sahəsinin gəlirliliyinin azalması ilə sübut etməyə çalışırdılar. Maltusun düşüncələrinə görə yararlı torpağdan gələn faydalılığı odur ki, əhalinin sayının yüksəldiyi və kənd məhsullarının gəlirliliyinin aşağı düşməsi adambaşına düşən istehlak məhsullarının istifadəsinin azalması ilə nəticələnir ki, bu da ərzağın çatışmamazlığı ilə insanların sayının azalmasına gətirib çıxarır. Daha sonra, Maltus etdiyi araşdırmadan belə nəticəyə gəlir ki, xalq dünya miqyasında həndəsi silsilə kimi ərzaq resurslarına ədədi silsilə şəklində artır. Maltus bununla da əslində gələcəkdə uzunmüddətli inkişafın imkanlarının daha da azalacağına işarə edirdi. Ondan fərqli olaraq R.

David iqtisadi artım modelində kənd təsərrüfatı sahəsində əldə olunan gəlirlərin azalması yalnız torpağın çox məhdudluğu ilə əlaqələndirmir, daha çox get-gədə onun keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə izah olunur. R. Davidin iddialarına görə belə neqativ proseslərin qarşısını almaq yolu kimi kənd təsərrüfatı sahəsinə ETT-nin nailiyyətlərindən sürətli şəkildə istifadə etməklə torpaq sahələrindən daha çox gəlir qazanmaq olar ki, bu da əldə edilən gəlirlərin azalmasının qarşısını almağa nail olar. D.S. Mill yuxarıdakı iqtisadçılardan fərqli olaraq elə iddia edirdi ki, texniki tərəqqi təkcə insanların maddi deyil həmçinin səhiyyə, təhsil və digər belə tələbatlarını ödəməyə imkan yaradır (Милейковского, 1980—1981.). Digər bir iqtisadçı A.Pigu (Блауг М. Пигу, 2008) belə düşünürdü ki, təbiətlə cəmiyyətin iqtisadi inkişafın təmin olunmasında dövlət xüsusi rol oynamalıdır. Bunlarla bərabər, təbiətlə cəmiyyətin inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinə dair K.Robertin (Гиффен) fikirləri daha da maraqlıdır. Onun müddəalarına görə təbii resurlardan istifadə nəticəsində qarşıya çıxan problemlərin əsasında cəmiyyətdə ekoloji tarazlığın təmin olunması və təbii resurslarla bağlı dəqiq müəyyən olunmamış mülkiyyət hüququnun mövcudsuzluğu durur. Bu cəhətdən o, ətraf mühitin optimallığı xüsusən bazar münasibətləri əsasında reallaşmasını, dövlətin isə bu proseslərə nəzarət etməsini iddia edirdi. Keçmiş təcrübələr göstərir ki, bu cür müddəalar yalnız nəzəri cəhətdən qalır və bunu əməli cəhətdən həyata keçirmək əslində qeyri mümkündür.

XX əsrin sonlarında hətta inkişaf etmiş ölkələrdə yer almış gözəçarpan iqtisadi böhranlar siyasətçilər və iqtisadçıları mövcud olan iqtisadi sistemlərin əsas amil və istiqamətlərinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini və araşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirdi.

XX əsrin 80-ci illərində iqtisadi inkişafa dair fikirlərin neoklassik bir nəzəriyyəsi yayılmağa başladı. Azad bazarın inkişaf etdirilməsinə, açıq iqtisadiyyatın qurulmasına, özgənidləşməyə əsaslanan bu modeldə baş verən bütün ğursuzluqları dövlətin yüksək səviyyədə iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə baş verdiyini söyləyirdilər. 1990-larda bir sıra neoklassik və institusional iqtisadçılar yeni olan artım nəzəriyyəsini irəli sürməyə başladılar. Onlar bildirmək istəyirdilər ki, azad

bazar şəraitində dövlətin müdaxiləsi inkişaf prosesində daha da önəmli rola malikdir.

İqtisadi artıma bu cür olan yanaşma həqiqətdə iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının amil və prinsiplərinə uyğun idi.

Dayanıqlı və dinamik inkişaf elə formada artımı nəzərdə tutur ki, indiki insanların həyat səviyyəsi artırılarkən sonrakı nəsillərin maraqlarının yaxşılaşdırılmasına xələl gətirməsin.

Dayanıqlı və dinamik artım proqramının əsasını elə bir yanaşma təşkil edir ki, texniki tərəqqinin müsbət tərəflərinin tətbiqi və inkişafı artdıqca bütün səviyyələrdə olan insanların əsas yaşayış prinsipləri gözlənilsin eyni zamanda ətraf mühitin tarazlığı pozulmaması nail olmaq lazımdır.

Araşdırma nəticəsində, iqtisadi inkişaf konsepsiyasının yaranması prosesində 2 yanaşma xüsusi olaraq seçilir. İlkin yanaşma zamanı uzunmüddətli və davamlı inkişafın özünün mahiyyətini eləcə də onun dinamikasını, uzunmüddətli və davamlı inkişafın müəyyənlişməsinin meyarlarını və dayanıqlı inkişafın səviyyəsini təhlil etmək üçün istifadə olunan üsulların təkmilləşdirilməsini özündə cəmləşdirir. İkincisi, iqtisadiyyatın uzunmüddətli və davamlı inkişaf konsepsiyasının təkamül olaraq inkişafı özünə daha da yüksək inkişafın idarə olunmasının metod və formalarının təkmilləşdirilməsi problemlərini birləşdirir. Müasir şəraitdə bir çox ölkələrdə dayanıqlı və davamlı inkişafa keçidin önəmli olması əhali artıqlığı və təbii ehtiyatların məhdudluğu ilə şərtlənmişdir. Bununla bərabər, bir sıra ölkələrdə uzunmüddətli və davamlı inkişafa keçidin vacibliyi ən çox isə ətraf mühitin kəskin surətdə pisləşməsindən irəli gəlmişdir.

Dünya miqyasında bu metoda keçidin zərurəti birinci dəfə 1972-ci ildə Stockholm Sammitində tsiklik dalğası ilə yanaşı ən yeni bir istiqaməti müəyyən olundu. Bu cür mənfi prosesləri nəzərə alaraq, Roma klubunun tədqiqatçıları bərpa olunmayan mineral-yanacaq ehtiyatlarının çox məhdudluğunu və planetə neqativ təsirini minimuma endirmək niyyətilə istehsala yeni icad olunan texnika və texnologiyaları geniş şəkildə tətbiq etməklə, eyni zamanda onların aradan qaldırılmasını eləcə də zəiflədilməsini irəli sürürdü.

«Roma klubunda» Medoyz həyat yoldaşı ilə birgə «artımın hədləri» (1972) (<https://ru.wikipedia.org/wiki>) konsepsiyaların işləyib hazırladılar. 1974-cü illərdə dünyada artımın dinamikası «artımın hədləri» haqqında məruzələrdə modelləşmə nəticəsində belə bir fikrə gəlinir ki, müasir siyasi, iqtisadi-sənaye üsulları ehtiyatların istehlakı siyasəti o zamana qədər qeyri-müəyyən olacaqdır ki, iqtisadi artıma hər hansı dərəcədə hədd qoyulmasın. Əks halda, dünyada sonralar nəticələrinin proqnozlaşdırılması mümkünsüz olan fəlakət müşahidə oluna bilər.

Roma klubunun digər məruzəsi «İnsanlığ yol ayrıcında» şəklində adlanır. Bu məruzədə yazarlar bu cür qənaətə gəlirlər ki, sahələrə tətbiq edilən elmi-texniki tərəqqinin ən yeni imkanları nəticəsində dünyanın kor-təbii şəkildə inkişafı onun məhvinə çıxarır.

Yan Tinberqenin (Тинбергэн) müəllifi olduğu üçüncü məruzə «Beynəlxalq qaydaların yenidən qurulması» kimi adlanır. T.Yan dövlət tənzimlənməsinin mühüm hal olduğunu söyləyən və əsas diqqəti qlobal eyni zamanda lokal məqsədlərin üzərinə yönəldən iqtisadçısı olmuşdur.

Sonuncu məruzə «Qlobal cəmiyyətlər üçün məqsədlər» adlanır ki bu da xüsusən maddi və mənəvi dəyərlərin qarşılınmasına əsaslanır (<http://ecologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000041/st068.shtml>).

Bu cəhətdən demək olar ki, bu fikirlər iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin və tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması paralel olaraq ənənəvi funksiyalarının minimumlaşdırılması üzərində qurulmuşdur. Roma klubuna daxil olanların məruzələri bu gün uzunmüddətli və davamlı inkişaf anlayışının dərk edilməsində eləcə də onun təmin olunmasıyla bağlı olan konsepsiyaların və proqramların formalamasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yazılan məruzələrdən bu cür nəticəyə gəlmək olar ki, durğunluq, iqtisadi zəifləmə təbii fəlakətdən yaxşıdır. Bu məruzələrin mənfi yönü ondan ibarətdir ki, onlar artımı və iqtisadi inkişafı təmin edən üsulları müəyyən edərək ETT-nin inkişaf imkanlarını-biotexnika yeni alternativ olan enerji növlərinin yaranmasını makroiqtisadi tənzimləmədə olan rolunu nəzərə almırdılar. İqtisadçı Mesaroviç M. və Pestelya E. yuxarıdakı məruzələrdən fərqli olaraq ölkələrin ayrı-ayrı regionlarından ehtiyatların və iqtisadi

artımda vəziyyətin bir-birindən fərqləndiyini əsaslandırmağa çalışmışlar. Müəlliflər Mesaroviç M.vəPestelya E. dünya iqtisadiyyatının dinamik tarazlığına nail olmaq üçün iqtisadi artımın xeyli məhdudlaşdırılmasını və əsas məqsədin ölkələrin inkişaf etmiş bölgələrində texniki nailiyyətləri sürətləndirilməsi olduğunu hesab edirdi (<https://ru-ecology.info/term/25577/>).

Təhlildən belə demək olar ki, respublikamızın sahib olduğu yüksək təbii ehtiyatlar, insan potensialı respublikamızın transformasiya proseslərində fəal olaraq iştirakı dövrümüzdə bütün istiqamətlər üzrə qurulmuş potensial davamlı insan kapitalı və inkişafı konsepsiyasını işləyib hazırlamağa həçinin reallaşdırmağa imkan verir.

Araşdırmalar göstərdi ki, uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafın tətbiqinə olan ənənəvi-metodoloji yanaşmalar adətən lazımi effekti vermir. Həmçinin onu da demək olar ki, vaxtaşırı ekoloji problemlərlə qarşılaşma adətən bazarın təkmil olmaması eləcə də əraf mühitlə əlaqli mülkiyyət hüququnun tənzimlənməsinin optimal tərzdə olmaamasından qaynaqlanır. Çünki ətraf mühitdən səmərəli istifadə ilə bağlı düzgün institusional baza formalaşdırmadan təbiətdən səmərəli istifadəyə heç bir halda nail olmaq olmur. Odur ki, hal-hazırda firma, dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları birliklər ayrı-ayrı iqtisadçılar tərəfindən dayanıqlı və uzunmüddətli inkişaf anlayışı müxtəlif formada başa düşülür və belə inkişaf haqqında xeyli yanaşmalar mövcuddur. Bu problemin önəmliliyini nəzərə alaraq XX əsrin sonlarından bəri bir sıra ölkələrdə dayanıqlı və uzunmüddətli inkişaf konsepsiyaları qəbul olunmuşdur. Onların dəyərləndirilməsi nəticəsində Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyasının işlənməsi, formalaşdırılması və zaman-zaman reallaşdırılmasında əhəmiyyətli oldu. Hazırda dünyanın yüzlərlə ölkəsində dayanıqlı və davamlı inkişafa dair respublika səviyyəsində qurumlar fəaliyyət göstərir və dayanıqlı inkişafa keçid üçün ölkənin sistemində uyğun optimal olan proqramlar işləyib hazırlanmışdır. Məsələn 1996-cı ildə Rusiya dövlətində qəbul edilmiş dayanıqlı və uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasında qeyd olunur ki, dayanıqlı və uzunmüddətli inkişaf «Stabil sosial-iqtisadi inkişaf» olmaqla inkişafın öz təsasını dağıtır. Cəmiyyətin həyat səviyyəsinin artırılması, təbiətin təsərrüfat

tutumu hüdudlarında təmin olunması, bu həddin aşılması biosferanın tənzimlənmə mexanizminin təbii olan bioloji mexanizmini sıradan çıxardır ki, qlobal dəyişikliklərə nəticə olaraq gətirib çıxarır. Rusiya dövlətinin hazırladığı dayanıqlı və davamlı inkişaf strategiyasının əsas və başlıca xarakterik cəhəti odur ki, burada davamlı inkişafa tarazlı şəkildə keçid əsas məsələ kimi qarşıya qoyulur və bu məqsədə çatmaq üçün ilkin olaraq təsərrüfatçılıq fəaliyyəti reallaşdırılarkən ekosistemin imkanlarının diqqət edilməsi, ekoloji vəziyyətin stabiləşdirilməsi, enerji ehtiyatlarına qənaət texnologiyasının tətbiqi, iqtisadi fəaliyyətin idarəedilmə üsullarında ekoloji mühitin mühüm bir meyar kimi nəzərə alınması və iqtisadiyyatın strukturunun müasir şəraitə və tələblərə uyğun formada təkmilləşdirilməsi əsas plan kimi durur və bu məqsədlə dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafın təminatı üçün ilkin olaraq onun təmin olunmasının hüquqi və təşkilatı əsaslarının yaradılması və effektiv iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi ideası irəli sürülür. (Абалкин) Bütün bunlar ölkənin ayrı-ayrı regionlarını əhatə edən müvafiq proqramların qəbul olunmasını önə çəkir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə işlənmiş dayanıqlı və uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasının analizi göstərir ki, onun hazırlanmasında dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafın meyarlarının, forma və üsullarının müəyyənəşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Aydın ki, bütün inkişaf konsepsiyaların reallaşdırılması ona şəkildən xərclərin həmçinin ətraf mühitə və gələcək nəsillərin rifahına edəcək təsirinin proqnozlaşdırılmasını tələb edir.

Qeyd olunanları nəticə çıxararaq, ölkəmizin malik olduğu zəngin və müxtəlif təbii resurslar-ehtiyatlar, intellektual insan potensialı, Azərbaycanın qloballaşma proseslərinə uyğunlaşması və son onillikdə bütün milli sahələr üzrə yaradılmış potensial dayanıqlı və davamlı inkişaf konsepsiyasını reallaşdırmağa imkan verir. Təhlil göstərir ki, bazar mexanizmi təkmil olmasından asılı olmayaraq uzun müddət üçün davamlı inkişafı təmin edə bilmir. Bu üzündən hazırda makroiqtisadi tənzimlənmənin ən xüsusi funksiyası onun dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunmasına yönəldilməsidir. Bütün yer üzündə yayılmış belə proseslərlə bağlı Respublikamızın prezidentinin təşəbbüsü ilə 2001-ci il oktyabrın 30-u hökumət dövlətimizdə davamlı inkişafı strategiyasının işlənməsi haqqında sərəncam vermiş

və bununla bağlı bir sıra inkişaf proqramları hazırlanıb qəbul edilmişdir. Həmçinin, Prezidentimizin 2016-cı il 6 dekabr verdiyi Fərmanı ilə milli iqtisadiyyatımızın 11 sektorunu əhatə edən 12 strateji yol xəritəsi qəbul edilmişdir.

(<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>)

Məlum olduğu, dayanıqlı və dinamik inkişaf konsepsiyasının nəticə etibarlı ilə mənası Yer kürəsinin təbii resurslarından səmərəli şəkildə və faydalı yöndə istifadə, cəmiyyətin mühitinin mənfi müdaxilələrdən qorunması, gələcək cəmiyyətin həyat səviyyəsi gücünün yaxşılaşdırılması şərti ilə xalqın tələbatının mütənasib formada ödənilməsi və eləcə də sülhün qorunmasına yönəldilmiş ekoloji və sosial-iqtisadi artımı nəzərdə tutur. Beləliklə, sosial iqtisadi inkişafın mənfi cəhətləri ekosistemin təbii imkanları ilə əlaqələndirilərək həll olunmasını tələb edir. Başqa cür desək, Azərbaycanın özünəməxsus olan milli iqtisadi inkişaf modeli işlənib-hazırlanmalıdır.

1.2. Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlətin rolu

Azərbaycan müstəqil respublikaya çevrildikdən sonra sahib olduğu bütün yerüstü, yeraltı sərvətlərinin o cümlədən insan potensialının şəriksiz olaraq istifadəsinə çevrildi. Odur ki, müasir və gələcək nəsillərin maraqları naminə dövlətin malik olduğu bütün tükənən resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edərək ehtiyatların hər vahidi sayəsində maksimum son nəticə qazanmaqla dayanıqlı və dinamik inkişafa nail olunması dövlətimizin yaxın gələcək üçün seçdiyi iqtisadi strategiyanın başlıca xəttini təşkil etməlidir.

İlk olaraq onu deyək ki, dayanıqlı və dinamik inkişaf konsepsiyası əsas strateji məqsəd kimi bazar iqtisadiyyatında elmi-texniki tərəqqinin geniş şəkildə tətbiqi əsasında gələcək nəsillərin yüksək tərəqqi imkanlarına nail olmaq üçün tələb olunan potensial ehtiyatların optimal və səmərəli nisbətə hərəkətə gətirilməsini hədəfləyir.

Hər bir ölkə bir sıra amillərlə səciyyələnən iqtisadi davamlılığın potensialına sahib olur. Qeyd etməliyik ki, müasir şəraitdə qloballaşma prosesləri texnoloji,

informasiya, siyasi, iqtisadi və s. vasitələrlə inkişafda olan Milli iqtisadiyyatların yaradılması və inkişafı xarakterinə bir sıra təhlükələr törədəcək.

Dayanıqlı və dinamik inkişaf strategiyasının prioritet istiqaməti mövcud olan resurs sistemlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinin düzgün təşkili prosesi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Həm də dayanıqlı və dinamik inkişaf respublikada bütün iqtisadi vəziyyəti təkrar istehsalın səmərəliliyi həddləri ilə qiymətləndirilməlidir. dayanıqlı və davamlı inkişaf anlayışı dövlətin milli iqtisadiyyatının elə növ inkişafına istiqamətlənir ki, onun sayəsində müasir tələbatı ödəyərkən bizdən sonrakı nəsillərin də bu tələbatını yüksək səviyyədə ödəmək qabiliyyətini qarantiləsin. Belə yanaşma iki növ prinsiplial müddəaya əsaslanmalıdır:

- İlkin olaraq, tələbatlar anlayışıdır ki, daha çox üstün bir istiqamət kimi qeydə alınır.
- İkinci olaraq, məhdudlaşdırma anlayışıdır ki, texnologiyanın və texnikaların mövcud olan vəziyyəti və cəmiyyətin təşkiliylə səciyyələnir, çağdaş və gələcək tələbatları ödəyərkən təbii mühitin məhdudluqları ilə əlaqələndirilir.

Dayanıqlı və dinamik inkişafa iqtisadi formada yanaşdıqda aşağıda göstərilən cəhətləri xüsusi olaraq qeyd etmək vacibdir.

- İnkişaf perspektiv dövrə tətbiqi nəticəsində istehsal potensialının geniş şəkildə təkrar istehsalını təminat verir.
- İnkişaf kapitaldan elə səpkidə istifadəni nəzərdə tutur ki, maddi kapitalın özünü nizamnamə məbləğinə təsir etmədən sosial-iqtisadi və texnoloji inkişaf təbii kapitaldan qazanılan faiz sayəsində təmin olunsun.
- İnkişaf bizdən sonrakı nəsillərin üzərinə artıq xərc yükləməyən artım yoludur. (məs: kəsr, borc, kredit kimi)
- İnkişaf sonrakı nəsillər arasında xaricdən olan təsirləri minimuma endirir.

Bu cür şəraitdə dayanıqlı və davamlı inkişaf nəzəriyyəsi axır zamanlarda daha çox tətbiq olunan vacib nəinki nəzəri həmçinin bəşəriyyətin gələcəkdə mövcud aktual problemlərinin həllinin konseptual üsullarını özündə cəmliyən əsas məsələyə çevrilmişdir. müasir dövrdə iqtisad elminin istiqamətlərini, hər hansı bir sosial, ekoloji və iqtisadi problemlərini tədqiq edərkən araşdırmadan əldə etdiyi nəticələr mütləq şəkildə davamlı inkişaf prizmasından qiymətlənməlidir.

Tətbiq olunan uzun müddətli dayanıqlı və dinamik inkişafın təminatı ilkin olaraq onu 4 meyar yönündən qiymətləndirmək lazımdır. Ümumən bu meyarlar təbii ehtiyatların təsnifatına eləcə də onların yenidən istehsal dinamikasına əsaslanır: resurslara olan qənaət texnologiyalarının tətbiqi sayəsində tullantıların minimuma endirilməsi və resurs vahidində yüksək səviyyədə son nəticə qazanılması; ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, sosial və iqtisadi cəhətdən yol verilən səviyyədə saxlanması; bərpa olunmayan təbii ehtiyatların artım səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi; bərpa olunan təbii ehtiyatların kəmiyyəti və s. Beləliklə, qeyd olunan bu 4 meyar dayanıqlı və dinamik inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasında və tətbiqində mütləq nəzərə alınmalıdır. Hərçəndi onların sayını artırmaqda olar: Konfusi təliminə qeyd olunanlara görə millətin daxili enerjisinin oyandırılması, iqtisadi təfəkkür tərzini, səmərəli iqtisadi-sosial siyasət, sivilizasiya amilləri və s. (<https://az.wikipedia.org/wiki/Konfutsi%C3%A7ilik>) Ümumilikdə davamlı inkişafı səciyyələndirən beynəlxalq sənədlərə həmçinin mövcud iqtisadi ədəbiyyatlara söykənən dayanıqlı və davamlı inkişafın amillərini sistemli şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Araşdırmalardan belə nəticə çıxarmağa əsas verilir ki, dayanıqlı və dinamik inkişafın təminatı məqsədilə elmi - texniki tərəqqinin inkişafı, insan kapitalının inkişafı eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyasına eləcə də modernləşməsi, innovasiya prosesinin hər bir iştirakçının maraqlarının reallaşdırılmasını nail olmaq, effektiv innovasiya sisteminin formalaşması üçün institusional üsulların səmərəliliyini yüksəltməyə, mülkiyyət hüququnun müdafiəsinə, geniş miqyaslı milli layihələrin işlənməsi və reallaşmasına dövlət

tərəfindən yerinə yetirilən tənzimləmələrin fəallaşdırılmasına, inzibati-ənənəvi amillərin zəifləməsinə nail olmaq lazımdır.

Cədvəl 1: Dayanıqlı və dinamik inkişafın əsas daxili və xarici amilləri

Daxili amillər	Xarici amillər:
<p>İqtisadi mühit</p> <ul style="list-style-type: none"> -Milli rəqabət mühitinin dinamikası -Daxili bazarda tələblə təklifin səviyyəsinin enib-qalxması -Ölkədə investisiya, innovasiya inkişafının həddləri <p>Sosial mühit:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Dövlət əhalisinin sayının dinamikası. -Ölkədə sosial gərginliyin səviyyəsi -Respublikada sosial qeyri-bərabərliyin səviyyəsi 	<p>İqtisadi mühit;</p> <ul style="list-style-type: none"> -Kapital, xammal, və digər istehsal amillərinə dünya bazar sistemində vəziyyəti <p>TMK-nın müdaxiləsi</p> <ul style="list-style-type: none"> -Digər ölkələrin inkişaf dinamikası -qlobal texnologiya və təbii fəlakətlər, alternativ xammal resurslarının axtarılması, -Sosial mühit, bura aid edilir, dünya əhalisinin sayının dinamikası, dünya təsərrüfatında sosial qeyri-bərabərlik, qlobal sosial problemlər <p>İnkişafın ümumdünya meylləri</p> <ul style="list-style-type: none"> -Transformasiya(qloballaşma) -Postsənayeləşmə və ilaxır

Mənbə: <http://anl.az/el/alf25/azf-264399.pdf>

Analiz göstərir ki, dayanıqlı və dinamik inkişaf strategiyasının nəzəri və əməli cəhətdən yetişməsi prosesi özünün işlək mərhələsinə daxil olmuşdur. İndiyənədək dayanıqlı və davamlı inkişaf konsepsiyasının bütün ölkələr tərəfindən vahid qəbul edilmiş modeli mövcud deyildir. Xüsusilə dayanıqlı və dinamik inkişaf konsepsiyasının praktiki yöndən tətbiqinin mürəkkəbliyi önəmli olaraq qeyd edilməlidir. Artıq hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrində dayanıqlı və dinamik inkişaf strategiyalarına uyğun plan və proqramlar olsa da, onları ümumiləşdirmək çətinidir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək, fikrimizcə makroiqtisadi tənzimlənməni yerinə yetirmək üçün ilk öncə dayanıqlı və dinamik inkişaf proqramları formalaşdırılmalı və aşağıda qeyd olunan məsələlərə xüsusi nəzər yetirmək vacib haldır:

- Milli və beynəlxalq inkişafın müntəzəmliyinə nail olmaq üçün yeni yöndən baxış və yanaşmaları formalaşdırmaq;
- Dünyanın daha az inkişaf etmiş ölkələrinin əsas olan sosial - iqtisadi ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi ilə geniş şəkildə təkrar istehsalın təmin olunması yollarını dəqiqləşdirmək;

- Hökumətin iri eyni zamanda orta sahibkarlıq və özəl sektorlar arasında əlaqələrin mükəmməlləşməsinə nail olmaq;
- Müasir inkişaf etmiş cəmiyyəti formalaşdıran müxtəlif müqayisə edilməz amillərin birgə fəaliyyətinə çalışmaq;
- İnkişaf etmiş və həmçinin inkişaf etməkdə olan varlıqlı və kasıb ölkələrdə var olan planetin həssas ekosistemləri məhv edən təzyiqləri azaltmaq;
- İnkişafa dair ən son və effektiv konsepsiyalar əsasında gələcək nəsillərin, o cümlədən cəmiyyətin inkişafı üçün əsas olan resurslardan məhrum olunmayacağı prinsipi hazırlanıb ortaya qoyulmalıdır.

Bu təhlillər bizə belə qənaətə çıxmağa əsas verir ki, dayanıqlı və dinamik inkişaf konsepsiyasının başlıca iqtisadi özülünü ətraf mühitə dəyən ziyanı və sosial bərabərsizliyi aradan qaldırmaq mümkündür. Yazılan iqtisadi fikirlərə əsaslanaraq, dayanıqlı və davamlı inkişaf konsepsiyalarının mühüm sayılan məqsədlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- Planetimizin yenilənməyən təbii ehtiyatlarından ağıllı və düşünülmüş forma və üsullarla istifadə;
- Dəyişən tələbə və şəraitə bağlı olaraq ekoloji, siyasi, mədəni, iqtisadi, sosial inkişafın yeni paradigmlərini işləyib hazırlamaq;
- Sosial, ekoloji, iqtisadi, mədəni tarazlığın balansı gözləmək;
- Milli, lokal, qlobal və regional səviyyədə hər bir müvafiq sektorları və subyektləri vahid bir məxrəcə gətirməyə şərait yaradan inkişaf strategiyalarını formalaşdırmaq;
- Qısamüddətli təkmilləşdirmə ilə bağlı uzunmüddətli xərcləri nəzərdə saxlıyan inkişafa daha rəşional baxış;

Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli iqtisadi məktəblər davamlı olaraq inkişaf etmənin üsul və mexanizmlərini müxtəlif cür izah edirlər. Odur ki, neoklassik iqtisadçıların iqtisadi nəzəriyyə baxışından dayanıqlı və dinamik inkişaf zaman ötdükcə insanın rifah dərəcəsinin maksimum həddə çatdırılmasına gətirib çıxarır.

Neoklassiklərdən fərqli yeni keynsçilər isə cəmiyyətin rifahın yüksəldilməsini istehlak zamanı qazanılmış faydalılığın yüksək həddə çatdırılmasında görürdülər.

Ardıcılıq (ortodoks) iqtisadi nəzəriyyəsin əsasən ehtiyatların səmərəli şəkildə bölgüsü istehlakdan qazanılmış faydalılığın bacarılan qədər yüksək səviyyəyə çatdırılmasıdır. Elə sözügedən fikirlə bağlı H. Deli bildirirdi ki, davamlı olaraq inkişafa təbii kapitalla maya qoymaqla müvəffəq olmaq olar. O bildirirdi ki, tükənən və tükənməyən resursları birləşdirən 2 prinsip vardır və belə ki, tükənməyən(bərpa olunan) resurslarla bağlı o düşüncə əsas götürülür ki, ehtiyatların istifadəsi müəyyən həddə qədər məhdudlaşdırılmalıdır. Tükənən ehtiyatlar isə bu ehtiyatların istismarından qazanılan gəlir alternativ resurslara sərmayə şəklində yatırılmalıdır.

Onlardan ayrı olaraq neoklassik nəzəriyyənin təmsilçiləri təbii kapitalı qorunmasına mütləq bir səbəb olmadığını yazırlar. Belə ki, iqtisadçılar Solou və Harrodun(<https://mgimo.ru/upload/iblock/e5e/e5e768174f0636120f106bf3d897006a.pdf>) fikirlərini belə ifadə edirlər ki, bərpa olunmayan ehtiyatların azalması ilə cəmiyyətin istehlakı dəyişməz qala bilər və ya artar. Amma ki, bu cür resurslardan əldə olunan qazanc təkrar istehsal edilən kapitalla yenidən olaraq investisiya qoyulmalıdır. Yenidən investisiya yatırılma qanunundan fərqli bu görüş təbii kapitalın xüsusi olaraq saxlanılmasını tələb etmir və əgər təbii kapitalın özünəməxsus və xüsusi əhəmiyyəti varsa, onda neoklassik iqtisadi səmərəlilik dayanıqlı və dinamik inkişaf üçün kafi olmayacaqdır.

İnstitusional məktəbin nümayəndələrindən sayılan M.Toman bu problemin həll yolunu tapması ilə əlaqədar bildirmişdir ki, elə məsələlər vardır ki, neoklassik bazar səmərəliliyi vasitəsilə təmin oluna bilər, amma bəzi məsələlər tükənə biləcək resursları və ətraf aləmin fəaliyyətini müdafiə etmək üçün «etibarlı minimal standart» anlayışının tətbiqini tələb edir. İqtisadçı Tomanın bu baxışı əsasən mənəvi qətililiyi, ictimai səviyyədə qərar qəbulunu eləcə də sosial dəyərlərin formalaşması kimi anlayışları özündə birləşdirmək kimi hesab etmək olar. Məlum olur ki, yazılan bu anlayışlar neoklassik modeldə daha dolğun şəkildə əksini tapmışdır. Ümumən, neoklassiklərə görə bazarlar sərfəli və səmərəli resurs

bölüşdürücüsüdür və tam formalaşmış bazar olmadığı təqdirdə dövlət tərəfindən arada müdaxilələrin olması münasib sayılır.

O da eyni zamanda açıq aşkar məlumdur ki, yoxsulluq bir çox ölkələrdə olduğu kimi respublikamızda da cəmiyyətin davamlı inkişafına böyük maneələr törədir. Bu cəhətdən yoxsulluğun azaldılması istiqamətində hökumətin müəyyən etdiyi proqramlar dövlətin vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Ölkəmizdə dinamik və davamlı inkişafın təmin olunmasında önəmli istiqamət Azərbaycanıda informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarının yüksəldilməsi ilə bağlıdır.

Aydındır ki, müasir şəraitdə dayanıqlı və dinamik inkişafın təmin olunmasında önəmli istiqamət ətraf mühitin-təbiətin qorunması ilə və öz növbəsində bu məsələnin səmərəli şəkildə həlli davamlı olan enerji təminatı ilə bilavasitə əlaqəlidir. Son vaxtların dünya üzrə təcrübəsi göstərir ki, enerji təhlükəsizliyi dayanıqlı və dinamik inkişaf və yoxsulluğun azaldılmasının çox önəmli şərtinə çevrilmişdir. Odur ki, enerji istifadəsinin kəmiyyət və keyfiyyətə mükəmməlləşdirmədən dünyada davamlı olaraq inkişafa çatmaq mümkünatsızdır. Həmçinin, bəzi regionlarda mümkün enerji resursları əldə etmək imkanlarının olmaması eləcə də ətraf mühitin deqradasiyası kasıb və yoxsul təbəqələrə daha da mənfi təsir göstərir. Bu cəhətdən, ölkəmizdə 2014-2018-ci illərdə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı adlı Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir.

Aydındır ki, Azərbaycanda dinamik və davamlı inkişafa dəstək olmaq məqsədilə Dünya Bankı tərəfindən xeyli layihələr (fermaların özəlləşdirilməsi, dəmir yol ticarətinin eləcə də nəqliyyatının asanlaşdırılması, su təchizatı, təhsil-səhiyyə islahatı və s.) həyata keçirilmişdir. Həmçinin, davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə aşağıdakı təkliflər konkret olaraq irəli sürmüşdür:

- yeni çoxlu sayda məşğulluğu təmin etmək və yoxsulluğu azaltmaq məqsədilə iş yerlərinin açılması və eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq;
- neft sənayesinin sürətli olaraq inkişafının səmərəli idarə edilməsi;
- sosial xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;

- ölkənin enerji (neft və qaz) potensialının mütləq şəkildə nəzərə alınması;

Azərbaycanda ölkənin iqtisadiyyatının davamlı və dinamik olan rəqabət gücünü və bu sahədə potensial imkanları, strateji istiqamətləri və ehtiyatları səciyyələndirmək üçün ölkəmizdə iqtisadiyyatın beynəlxalq aləmdə rəqabətliliyi problemini yuxarıda sadalanan təkliflər və amillər səviyyəsində sistemli və dərin şəkildə təhlil etmək və eyni zamanda onun təminatının prioritet üsullarını aydın etmək lazımdır.

Beləliklə, dövlətin və xalqın marağını, vəzifə və məqsədlərini özündə cəmliyən iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi o halda lazımi effekti verər ki, o, nəzəriyyə və müddəalarda həll olunması nəzərdə tutulan mənfi halların siyasi, hüquqi, mənəvi və sosial aspektlərini qeydə alsın, həmçinin, bu zaman mövcud olan hər hansı bir problemə dəlilsiz olaraq üstünlük verilməsi inkişaf baxımından eyni həddə zərərli ola bilər. Başqa cür desək, reallaşdırılan iqtisadi siyasət ölkənin sistemində milli iqtisadiyyatın münasib təkrar istehsal prosesinin qurulmasına istiqamətlənməlidir. Bütün bunları cəmliyərək respublikamızda milli iqtisadiyyatı quran və inkişaf etdirən elə növ çevik, səmərəli və obyektiv iqtisadi siyasətin tətbiqi lazımdır ki, o dünyamızda qlobal və milli səviyyədə yayılmış proseslərə zamanında uzlaşmağa və mənafeələrin təmin olunmasına nail olmağa eləcə də ölkəmizdə dayanıqlı, davamlı və dinamik inkişafı təmin etməyə şərait yaratsın.

BMT tərəfindən inkişafın davamlı olması, hazırki və gələcək nəsillərin mənafeələrinə xidmət etməsi eləcə də insan inkişafının hədəfliyən 2002-ci ildə Yohanesburqda keçirilmiş «Minilliyin inkişaf məqsədləri» adlandırılan summitində bir sıra məqsədlər qəbul edilmişdi (https://www.unecce.org/fileadmin/DAM/publications/oes/MDG_2010_Fianl_Rus.pdf). 2002-ci ildən bəri dünyada dayanıqlı və dinamik inkişaf konsepsiyasının dinamik olaraq tətbiqinə başlandı. Bu startegiyaya görə qlobal və həmçinin milli səviyyədə inkişafın planlaşdırılması, siyasi-iqtisadi idarə olunması və qiymətləndirilməsi vaxtı ümumiləşdirilmiş vahid tsiklik göstəricilərə yox da konkret amillər üzərində təhlillər apararaq ümumi bir nəticəyə gəlmək lazımdır.

Bütün sadalananlar öz növbəsində dayanıqlı və dinamik inkişafın qiymətləndirilməsinin amillər və meyarları sisteminin makroiqtisadi formada araşdırılmasını tələb edir.

1.3. Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin dünya təcrübəsi

SSRİ məkanında yeni olaraq müstəqillik qazanmış ölkələrdə sistemin təzə transformasiyası təcrübəsi göstərir ki, belə dövlətlərdə dünya bankının və beynəlxalq valyuta fondunun etdikləri pul-kredit yardımları bilavasitə həmin ölkələrdə onların işləyib hazırladığı bir sıra islahatlar modelinə uyğun keçirilməsini əsas şərt kimi irəli sürürlər ki, nəticədə bir çox hallarda beynəlxalq səviyyədə Milli maraqların və mənafeələrin strateji cəhətdən reallaşdırılması prinsiplərinə tam olaraq cavab vermir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, transformasiya dövründə ölkəyə xaricdən investisiya qoyuluşunun kəskin şəkildə artması heç də həmişə müxtəlif sahələrə innovasiyaya əsaslanan texnologiyanın tətbiqinə gətirib çıxartmır. Yeni texnika və həmçinin texnologiya ölkəyə yönəldilirsə, birbaşa onlar infrastruktur sahələrinə və hasiləddici sənayeyə istiqamətləndirilir. Bu tərəfdən qlobalaşma proseslərinin nəticələrindən düzgün nəticə çıxarmaq üçün onun ölkədə Milli iqtisadiyyatın formalaşması və dayanıqlı və dinamik inkişafın tətbiqinə təsiri dərinə dərinə təhlil edilməli, optimal şəkildə dəyərləndirilərək müvafiq əməli nəticələr ortaya çıxarılmalıdır.

Aydındır ki, müəyyən konkret dövrdə iqtisadiyyatda baş verən inkişafın xarakterləri və o cümlədən cəmiyyətdə sonsuz tələblər olduğundan resurslara olan tələbatlar dəyişir ki, bu cür şəraitdə müvafiq olaraq iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə uyğun yeni proporsiyalar formalaşdırılmalıdır. Ölkədə əsaslı şəkildə islahatlar aparıldığı, hərbi və digər kataklizmaların baş verdiyi, siyasi sabitliyin pozulduğu keçid dövründə, çox vaxt ümumi müvazinət çox sürətlə dəyişir. Bununla bərabər, iqtisadiyyatda müvazinətin təminatı, ölkənin bütün

ehtiyatlarından mümkün qədər səmərəli formada istifadə olunması ilə yanaşı, gələcək dövrdə inkişaf üçün də lazımi resursların saxlanmasını da nəzərdə tutur.

Transformasiya dövründə dayanıqlı və dinamik inkişafın təmin olunmasının praktiki və nəzəri problemlərinin təhlili belə göstərir ki, qloballaşan zamanda hər bir dövlət bu məqsədə çatmaqçün ilk olaraq 4 problemi həll etməlidir. İlki, son onillikdə dünyada iqtisadi artım nəticəsində ekoloji cəhətdən böhran, başqa sözlə desk təbiət ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlər elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, bu cür böyük problemə soyuq münasibət bəşəriyyəti məhvə sürüklüyə bilər. İkinci olaraq, beynəlxalq miqyasda dayanıqlı və dinamik inkişafın təmin olunmasının önəmli istiqaməti insan kapitalının inkişafının təmin olunması ilə bağlıdır ki, bununla təhsil, səhiyyə, bütünlükdə ayrı-ayrı sahələrdə insan kapitalının artması ilə xarakterizə edilir. Üçüncüsü, dünya səviyyəsində dinamik və davamlı inkişafın təmin olunmasının digər fərqli bir istiqaməti bazar iqtisadi sistemin böhranına məruz qalmış dövlətlərdə yaranan gərgin demoqrafik proseslərlə səciyyələnir. Dördüncüsü, bütün sadalananlarla yanaşı müxtəlif dövlətlər üzrə davamlı-dayanıqlı inkişafı təmin edən prinsip və amillərin sistemli təhlili göstərir ki, inkişafın önəmli əsası iqtisadi problemlərlə sıx bağlıdır. Ona görə ki, son nəticədə sosial, ekoloji, və həmçinin demoqrafik problemlərin həlli üsulları başlıca dərəcədə iqtisadi inkişafın tempindən və xarakterindən mütləq şəkildə asılı olur.

Bu cəhətdən hər hansı bir ölkədə dayanıqlı və dinamik inkişaf probleminin araşdırılması «artım» və «inkişaf» ifadələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin mövcud gerçəkliklər prizmasından dəyərləndirilməsini tələb edir. Ondan ötrü ki, hər hansı formada iqtisadi artım bütün hallarda dinamik və davamlı inkişafa gətirib çıxarmır. Odur ki, «artım» ifadəsi ÜDM-in müəyyən zaman ərzində kəmiyyət etibarını ilə artım tempini nəzərdə tutur. «İnkişaf» bundan fərqli olaraq sahib olunan potensialın sosial-iqtisadi fayda ilə müşahidə olunan keyfiyyətə artımına əsaslanır. Xüsusən onu da qeyd etmək lazım ki, dövlətlərarası transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın keyfiyyət inkişafı və həmçinin kəmiyyət artımı fərqli iqtisadi-siyasi qanunlara, mühitə əsaslanmaqla dayanıqlı və dinamik inkişaf

nəzərindən fərqli sonluqlara gətirib çıxarır. (<http://banco.az/az/news/iqtisadi-artim-ve-iqtisadi-inkisaf>)

Son dövrlərdə təcrübədə və bir sıra iqtisadi ədəbiyyatda dayanıqlı və dinamik inkişaf ifadəsindən xeyli istifadə olunsada bu ifadənin mahiyyəti yaxın sözlərlə qarışdırılır. Məsələn, bəzən «təminatlı», «dayanıqlı», «balanslı», «stabil», «keyfiyyətli» artım anlayışları oxşar ifadələr kimi işlədilir.

Dayanıqlı və dinamik inkişaf anlayışının araşdırılmasına mövcud olan yanaşmaların sistemli olaraq təhlili deməyə əsas verir ki, onun fəaliyyəti etibarlı, tarazlı, dinamik, mütəşəkkillik və mövcud iqtisadi-siyasi şəraitlə yarım sistemlər arasında baş verə biləcək ziddiyyətlərin optimal tənzimləməsi üzərində qurulur. Bu cəhətdən, dayanıqlı və dinamik inkişaf sosial, ekoloji, texnoloji və iqtisadi sistemlərin cəm bir hissəsi olmaqla bərbər daxili və həmçinin xarici amillərin təsir miqyasının və istehsalın həddlərinin dəyişdiyi vəziyyətdə öz funksiyalarını sabit formada yerinə yetirmək əsasına malik olurlar. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi modellərinin müxtəlif amillər üzrə analizi göstərir ki, dayanıqlı və dinamik inkişafın optimal formasına Milli iqtisadiyyatın özünü idarə etmək, özü özünü təşkil, özünü inkişaf etdirmək və nəhayət, özünü təkmilinə nail olmaq bacarığına malik olduğu halda uğur əldə olunması mümkündür.

Dünya Bankının (<https://www.worldbank.org>) saytında qeyd olunur ki, dayanıqlı və dinamik inkişaf Konsepsiyası əsasən 5 önəmli aspekti özündə cəmləşdirir. Onlara aşağıdakı istiqamətlər aiddir:

-təbii kapital-təbii sərvətlər; fiskal kapital - yollar, binalar, maşınlar, limanlar, elektrik stansiyalar kimi infrastruktur əmlak; maliyyə kapitalı, ehtiyatlı fiskal idarəetmə və möhkəm makroiqtisadi planlaşdırma; sosial kapital -yəni insanların bacarıq və qabiliyyətləri; insan kapitalı - əmək bazalarını qorumaq üçün yüksək səhiyyə və təhsil.

II Fəsil. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADİYYATIN MAKROİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİ TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanca mövcud makroiqtisadi vəziyyətinin sistemli və kompleks təhlili

Ulu öndər Heydər Əliyev uzunmüddətli il üçün müəyyən edilmiş davamlı inkişaf strategiyasını cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən çağdaş dövrün tələblərinə dayanaraq və inamla davam etdirilməsi sayəsində əvvəlki illərdəki kimi, 2018-ci ildə də ölkəmiz dinamik sürətdə inkişaf etmiş, makroiqtisadi cəhətdən sabitlik qorunub saxlanılmış, regionların və qeyri-neft sektorlarının davamlı və dayanıqlı inkişafına çatmaqla bərabər iqtisadiyyatın genişlənməsi sürətlənmiş, innovativ və bilik iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, qeyri dövlət sektorun inkişafı üçün sərfəli investisiya və rəqabət mühiti yaradılmış və əhalinin sosial rifahı artmışdır.

Dövlətimizin iqtisadiyyatının inkişaf göstəriciləri bir neçə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən düzəldilən hesabatlarda öz əksini tapmışdır. Odur ki, “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı-2018” göstəricilərinə görə Azərbaycan bir çox indikatorlar İnfrastruktur, İnstitutlar, İKT-nin inkişaf səviyyəsi, Səhiyyə sahəsi, Biznes dinamikliyi, Əmək bazarı və İnnovasiya potensialı üzrə öz mövqesini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Son hesabatda Azərbaycan Respublikası 140 ölkə içində 69-cı sırada yer almışdır. (<https://bakuresearchinstitute.org/az/structural-reforms-in-azerbaijan/>) Azərbaycan Qlobal Rəqabətlik Hesabatı üzrə 140 ölkə içində biznesin dinamikliyi səviyyəsi üzrə 31-ci sırada qərarlaşıb. Bu cür yüksək nəticənin qazanılması son zamanlar qəbul olunan iqtisadi islahatların sayəsində mümkün olub. Bununla bərabər, Azərbaycanın əvvəlki dövrlərdə Qlobal Rəqabətlik Hesabatında öndə olduğu alt-indikatorların bir neçəsi yeni metodologiyada qeydə alınmayıb. Məsələn, makroiqtisadi sabitlik göstəricisi üzrə ölkənin tutduğu mövqeyinə neqativ təsir edən fakt odur ki, dövlətin ümumi borcu, dövlət büdcəsinin tarazlılıq səviyyəsi, ölkənin sahib olduğu kredit reytingi, ümumi milli yığım kimi qabaqda olduğumuz alt-indikatorlar bu hesabatda ümumiyyətlə qeydə alınmayıb. Dünya

Bankının yayımladığı “Doing Business 2019” hesabatında ölkəmiz dünyanın ən çox islahat edən ölkəsi olaraq elan edilib (<http://www.worldbank.org/content/dam/doingBusiness/media>). Odur ki, 2018-ci il oktyabrın ayında Dünya Bankı açıqladığı “Doing Business 2019” hesabatında ölkəmiz dünyanın 10 ən çox islahat aparan dövləti siyahısına aid edərək dünyada aparılan islahatlara görə lider ölkə kimi qəbul olunub. Sonuncu hesabatda ölkəmizin tutduğu mövqe 2017-ci illə fərqləndirdikdə 32 pillə önə keçərək 190 ölkə içində 25-ci yeri tutub, dünyanın ölkələrinin bir neçəsini geridə qoyaraq MDB dövlətləri arasında lider olub. Əldə olunan nəaliyyətlər ölkəmizin Prezidentinin reallaşdırdığı düzgün siyasətin əvəzsiz olduğunu və görülən islahatların xalqın bütün təbəqələrinin, həmçinin bizneslə məşğul olanların mənafelərini gözlədiyini əks etdirir.

Bununla bərabər, respublikamızın iqtisadiyyatının vəziyyəti dünyanın bir çox reyting agentliklərinin araşdırmalarında yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Moody’s adlı Beynəlxalq Reyting Agentliyi respublikamızın uzundövrü kredit reytinginə görə proqnozu sabit kimi dəyərləndirilmişdir. (<https://az.trend.az/business/economy/3045627.html>)

“Standart & Poor’s” adlı Reyting Agentliyi, respublikamızın ÜDM-i 2019-cu ildə 3,5% (dollar ifadəsi ilə 47 mlyr dollar), 2020-ci ildə 3,5% (dollar ifadəsi ilə isə 48 mlyrd dollar) yüksələcəyini söyləmişlər. Bu proqnozun belə olacağını isə Şahdəniz-2 qaz yatağından qaz nəqlinin start götürməsinə əsaslanırlar. Bununla bərabər, qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların iqtisadiyyata olan güvənin artması istehsalın çoxalmasına gətirib çıxaracaqdır (<https://az.trend.az/business/economy/3045627.html>). Həmçinin, “Fitch” adlı reyting agentliyi ölkəmizdə 2019-cu ilin axırına kimi manatın dollara qarşı olan orta məzənnəsinin 1,89 manat səviyyəsində olacağını proqnozlaşdırıb.

Tansformasiya şəraitdə dinamik və davamlı inkişafa keçidi əsasyyətə çevirən şərt və amillərin, həmçinin onun təmin olunmasının əsas yol, üsul, vasitə və mexanizmlərinin tədqiqi qloballaşma şəraitində Azərbaycanda əməli cəhətdən

dinamik inkişafa nail olmağın potensial və imkanını qiymətləndirməyə və onun üstünlüklərini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri iqtisadi və siyasi müstəqilliyimizə nail olmaqla bərabər səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərən dövlətin iqtisadiyyatını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Aydınır ki, bu məqsədlərin praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi ilkin mərhələdə dövlətimizdə iqtisadi sistemin sarsıdıcı böhranı ilə nəzərə çarpmış, (1992-1996) lakin, 1997-ci ildə bir qədər makroiqtisadi-siyasi sabitliyə eləcə də iqtisadi inkişafa nail olunmuşdur. Əsas isə sosial və iqtisadi inkişafda nəzərə çarpan problemlər, torpaqlarımıza erməni təcavüzü ilə torpaqlarımızın 20%-nin işğal altına alınması və bunun nəticəsində əmələ gələn problemlər daha da gücləndi. Bütün yaranan problemlər iqtisadçılar tərəfindən tədqiq olunduqdan sonra onu xüsusi qeyd etmək istərdim ki, XXI əsrin əvvəlində Azərbaycanda ölkənin iqtisadiyyatının dinamik və dinamik inkişafa keçidini nail olmaq üçün bütün iqtisadi, siyasi, təşkilatı şərtləri yaratmaqla bağlı görülən işlər sayəsində son zamanlar ölkəmizdə yetərincə elmi-texniki, iqtisadi, sosial, kadr potensialı, eləcə də institusional hüquqi baza qurulmuşdur.

Bu illərdə dövlətimizin iqtisadi-sosial əsasları güclənmiş, onun inkişaf dayanıqlılığı formalaşdırılmışdır ki, bu öz növbəsində ölkənin dinamik social-iqtisadi artımının davamlılığının təminatı son nəticədə iri səpkili proqramların, transmilli layihələrin daha müvəffəqiyyətlə reallaşmasına imkanlar yaratmışdır.

Bu illərdə yerinə yetirilən iqtisadi strategiya vasitəsilə ölkənin təbii resursları və insan kapitalı iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətlənmiş, resurslardan istifadənin səmərəliliyi gözlənilməklə tətbiq edilən islahatlar dövlətimizin iqtisadiyyatının təzə mərhələyə-davamlı və dinamik inkişafa keçid üçün əsas şərtlər formalaşdırmışdır. Bunun nəticəsində ölkəmizin maliyyə mövqeyi dayanıqlı olmuş, dövlət büdcəsinin gəlir və xərc məbləğləri bir neçə dəfə yüksəlmişdir ki, bunun nəticəsində dövlət öz əsas funksiyalarını yetərincə həyata keçirməyə imkan verdi.

Bütün bunlarla bərabər son 10 illikdə Azərbaycanda müşahidə edilən sosial və eləcə də iqtisadi inkişafda uğurlar ölkəmizdə dinamik və davamlı inkişafın nail

olunması cəhətdən makroiqtisadi səviyyədə dəyərləndirilməsi ölkəmizdə reallaşdırılan iqtisadi-sosial strategiyanın mükəmməlləşdirilməsi baxımından önəmli əməli əhəmiyyətə malikdir.

Araşdırma göstərir ki, bütün ölkələrin dinamik və davamlı inkişaf modelinə keçidi başlıca dərəcədə həmin ölkənin dünya birliklərindəki yeri və rolu, malik olduğu milli resurs balansı, milli sərvəti, ölkənin iqtisadi artım dərəcəsi, ölkənin social-iqtisadi vəziyyəti eləcə də onun artım potesialı ilə ayırd edilir. Bu cəhətdən respublikamızın Milli sərvəti hazırkı vaxtda cəmiyyət tərəfindən paylaşıdırılan insan əməyi sayəsində, həm yığılmış maddi sərvətlər ilə səciyyələnə bilər.

Yazılan iqtisadi kitablara əsaslanaraq tədqiq olunan araşdırmalar göstərir ki, respublikamız yaxın gələcəkdə dinamik və davamlı inkişafa nail olmaq üçün yetərinə əlverişli potensial imkanlara malikdir. Bunları aşağıda göstərilən şəkildə təsnif etmək olar:

- yetərinə meşə, torpaq, su, iqlim ehtiyatlarının, lazımi təbii sərvətlərin (alüminium, dəmir, qızıl, xromit, gümüş, almaz, mis, qurğuşun ehtiyatları, neft və qaz yataqları) olması;
- əlverişli fiziki-coğrafi və iqtisadi-coğrafi mövqeyi; transport sisteminin və istehsal sahəsinin inkişafı;
- möhkəm tikinti bazası; xarici bazarların şaxələnməsi nəticəsində yaranan çoxsaylı beynəlxalq iqtisadi əlaqələr;
- ölkəmizin işçi qüvvəsi balansı, əhalinin yüksək səviyyədə təhsilli olması və ixtisaslı kadrların artırılması sisteminin yaradılması; çoxukladlı sənaye kompleksləri və digər.

Azərbaycan Respublikası ölkənin iqtisadi-siyasi maraqlarını gözləmək razılığını bütün qonşu və qonşu olmuyan ölkələrlə qarşılıqlı əməkdaşlığını, dinamik və davamlı inkişafa nail olmaq üçün əsas sayılan ümumi ekoloji, sosial, iqtisadi məsələlərin həll olunması yönündə fəaliyyətini daima artırır.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafının dayanıqlı olması, makroiqtisadi sabitliyə çatması əhəmiyyətli səviyyədə əhalinin

sayından, əmək ehtiyatlarından, kadrların ixtisas səviyyəsindən və onlara olan tələb və təklifin nisbət dərəcəsindən asılı olur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadi fəal olan əhalinin sayı (min nəfər)	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3	5012,7	5073,8
Ümumilikdə məşğul olanların sayı (min nəfər)	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759,9	4822,1
o cümlədən mülkiyyətlər üzrə:							
dövlət	1143,2	1157,7	1169,4	1178,2	1176,1	1171,4	1158,4
qeyri-dövlət	3232,0	3287,6	3351,8	3424,7	3495,5	3588,5	3663,7
İşsizlər (min nəfər)	250,9	243,1	236,6	237,8	243,7	252,8	251,7
Məşğulluq xidmətləri orqanlarında rəsmi olaraq işsiz statusu olan şəxslər (nəfər)	38330	36791	36206	28690	28877	3297,0	38481
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	1002	934	636	1613	1543	1857,0	6974
İqtisadiyyatda məşğul olan qadınların sayı (min nəfər)	2125,2	2153,5	2183,7	2226,8	2263,4	2294,2	2319,3
İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı (min nəfər)	1387,5	1480,7	1514,0	1519,7	1502,5	1514,3	1525,0
Ümumilikdə muzzla çalışan işləyənlərin orta ay üçün əmək haqqısı (manat)	364,2	398,4	425,1	444,5	466,9	499,8	528,5

Mənbə: www.stat.gov.az

Ölkədə daxilində olan miqrasiya axını xüsusən kənd regionlarından şəhərə tərəf istiqamətlənmişdir. Xaricdən olan insan axınını tənzimləmək üçün xaricdən miqrasiya dərəcəsinin azalması, dövlətin intellektual səviyyəsini saxlanmasına imkan yaradan plan və işlərin həyata keçirilməsi əsasdır.

Məlumdur ki, dinamik və davamlı inkişafa çatmaq üçün mühüm resurs bazası qismində əmək resursları rol oynayır. Araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan bu cəhətdən yetərinə səviyyədə əmək potensialına sahibdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, ölkənin sosial-iqtisadi strukturunun ümumi şəkildə öz surətini əhalinin məşğulluq quruluşunda əks olunur. 2017-ci ildə ölkəmizdə iqtisadi fəal olan əhalinin sayı 5073.8 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da ölkənin

ümumi əhalisinin 51.6%-ni təşkil etmişdir. 2017-ci ildə məşğul əhalinin 36.4 %-i kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı sektorlarında, 7,2 %-i sənayedə, 7,2%-i tikintidə, 4,2 %-i anbar təsərrüfatı və nəqliyyat sahəsində, 1,3%-rabitə və informasiya sahələrində və 43,7%-i digər sahələrdə işləyənlərdir. (www.stat.gov.az)

Müasir şəraitdə respublikamızın gəlib çatdığı inkişaf səviyyəsi dövlətimizin yürütdüyü məşğulluq siyasətini əsas olaraq insan kapitalının artırılması və məşğulluğun məqbul həddə saxlamağa imkan vermişdir. Nəticə olaraq digər keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərlə qarşılaşdırdıqda qeydə alınmış işsizliyə səviyyəsinə nisbətən daha yaxşı vəziyyətdədir

Yaxın gələcəkdə məşğulluq problemini səmərəli şəkildə yoluna qoymaq üçün dövlət siyasətini iqtisadiyyatın tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verən səmərəli məşğulluğa nail olunmasına dair tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi olmalıdır. Göstərilən vəzifənin əməli tərəfdən həyata keçirilməsi əmək qüvvəsindən istifadə effektivliyinin, əmək qüvvəsinin mobilliyinin, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması çox aktualdır.

Dayanıqlı və dinamik inkişafa çatmaq imkanları bir sıra hallarda mühüm dərəcədə ölkənin malik olduğu təbii resurs potensialı və bunlardan səmərəli yöndə istifadə dərəcəsi ilə seçilir. Aydınır ki, Azərbaycan torpaq, meşə və su resursları nisbətən məhdud səviyyədə olan dövlətlər sırasına daxildir. Amma ölkəmiz yetərincə zəngin təbii resurs-mineral ehtiyatlarına malikdir.

Onu da qeyd deyək ki, Azərbaycanın təbii resurs-mineral ehtiyatları iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və istehsalın artımı üçün mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən müasir şəraitdə təbii resurs-mineral ehtiyatlarının iqtisadi inkişafdakı önəmi durmadan artır. Bu cəhətdən yerin təkindəki təbii resurs-mineral ehtiyatları ümumi təbii ehtiyatların tərkib hissəsi olmaqla yanaşı ölkəmizin siyasi, iqtisadi və sosial müstəqilliyini aydınlaşdıran əsas amildir. Ölkəmizin iqtisadi potensialının yüksək səviyyəyə çatdırılması respublikanın ərazisində kəşfiyyatı artıq bitmiş müxtəlif faydalı qazıntı ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, dağ-mədən və ağır sənaye sahələrinin artırılması ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Biz tədqiqat zamanı təbii ehtiyatlarından istifadə ilə əlaqədar respublikamızda formalaşdırılan xüsusi neft strategiyasının ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafına təzyiqinin müxtəlif istiqamətləri araşdırmanın ayrı-ayrı bölmələrində geniş toxunduğumuza görə yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, bu resurs uğurla həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində hal-hazırda Azərbaycanda dövlətin inkişafının əsas rolunu oynayır.

Bunların hamısı praktiki olaraq ölkədə iqtisadi fəaliyyətin hər bir sferasında mövcud elmi-texniki gücün, səmərəli həyata keçirilməsinin şərtləri, imkanlarının innovasiya cəhətdən təkmilləşdirməsinə böyük ehtiyac yaranır. Ona görə ki, təcrübə sübut edir ki, davamlı və dinamik inkişafa çatmasına ancaq dövlətin keçirdiyi elmi-texniki siyasətin müxtəlif istiqamətlərinin möhkəmləndirilməsini tələb edən innovasiya fəaliyyətinin tətbiqi yolu ilə çatmaq mümkündür.

Onu nəzərdə saxlayaq ki, ölkəmizin fərqli-fərqli sahələrinin sahib olduğu potensial və bu potensialdan səmərəli istifadəylə bağlı həyata keçirilən investisiya-innovasiya siyasəti araşdırmanın sonrakı paraqrafında da nəzərdən keçiriləcəyinə görə bu sualda həmin məsələlər haqqında ətraflı məlumat verməyi vacib hesab etmədik.

Ümumilikdə, ölkəmizdə dinamik və davamlı inkişafın reallaşma potensialının dəyərləndirilməsi nəzərindən son zamanlar sosial-iqtisadi inkişafını əsas olan makroiqtisadi göstəricilərin artım dinamikasının sistemli şəkildə təhlili vacib hal sayılır (Cədvəl 3).

Cədvəldə qeyd olunanlardan görünür ki, dövlətin vacib makroiqtisadi göstəricisi olan ÜDM-in həcmi hazırda keçən illərə nisbətdə artım müşahidə edilmişdir. Odur ki, 2015-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in 1,1%, 2016-cı ildə 3,1% azalmış, 2017-ci ildə isə 0,1%, artımına nail olunmuşdur.

Reallaşdırılmış düzgün siyasət və yerinə yetirilən işlər sayəsində, Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, hal-hazırda ölkəmiz siyasi eləcə də iqtisadi sahədə müvafiq islahatların qəbul edilməsi ilə güclü və qüdrətli dövlətə çevrilmişdir.

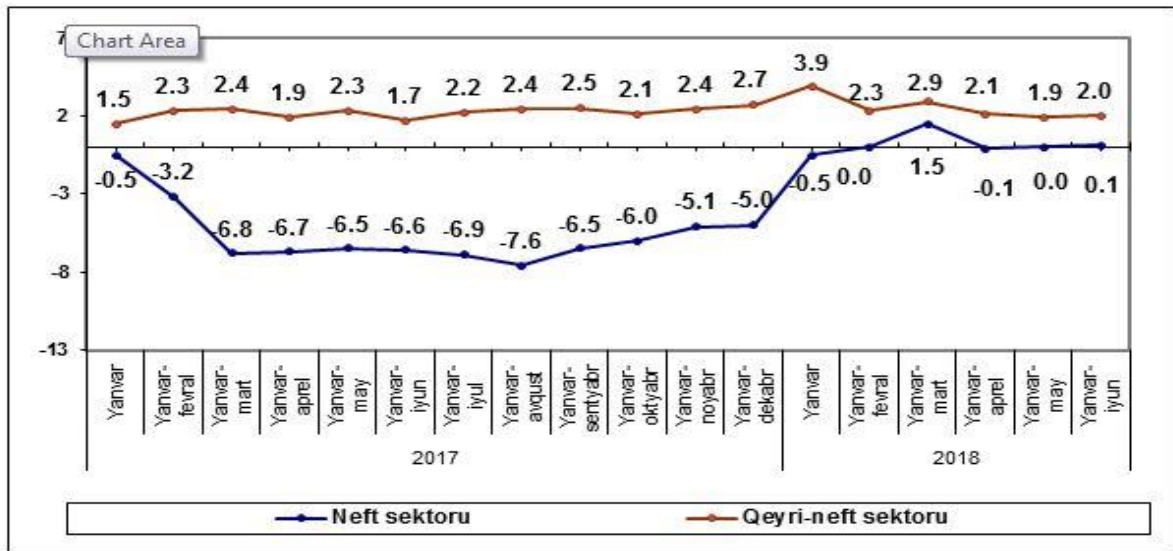
Cədvəl 3: Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi daxili məhsul	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1	96,9	100,1
Sənaye məhsulu	95,0	97,7	101,8	99,3	102,4	99,5	96,6
Kənd təsərrüfatı məhsulu	105,8	106,6	104,9	97,4	106,6	102,6	104,2
Kapitala olan investisiyalar	127,3	118,5	115,1	98,3	88,9	78,3	102,8
Nəqliyyat sahəsində yük daşınması	103,6	103,6	103,4	101,9	100,2	100,0	101,8
Nəqliyyat sahəsində sərnişin daşınması	107,5	108,4	108,0	104,7	103,5	102,0	102,3
Rabitə və telekommunikasiya xidmətləri	113,3	115,9	110,7	115,1	106,8	104,7	106,7
Pərakəndə məhsul dövriyyəsi	110,2	109,6	109,9	110,0	110,9	101,5	102,5
İaşə dövriyyəsi	122,6	118,8	116,0	118,2	114,0	100,1	103,4
Əhaliyə pulla edilən xidmətlər-cəmi	107,8	108,0	108,2	107,2	105,1	98,9	101,2
Orta aylıq əmək haqqı	109,9	109,4	106,7	104,6	105,0	107,0	105,7
Əhalinin əldə etdikləri gəlirləri	119,2	113,9	108,0	105,1	105,8	108,7	108,3
Əhalinin xərcləri	115,2	110,7	114,1	109,9	113,5	113,8	113,5
Əhalinin sərəncamında olan real gəlirlər	119,2	114,3	107,2	105,1	106,3	108,5	108,5
Adambaşına düşən ÜDM	98,8	100,8	104,4	101,5	99,9	95,8	99,1
İstehlak qiymətləri indeksi	107,9	101,1	102,4	101,4	104,0	112,4	112,9

Mənbə: www.stat.gov.az

2017-cü ildən bəri milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda dayanıqlı inkişafının təminatı üçün qeyri-neft və qaz məhsulları ixracının genişlənməsi və idxaldan asılılığın minimumlaşdırılması, istiqamətində işlənib hazırlanan proqram və konsepsiyalar qəbul olunmuşdur.

Şəkil 1: Neft sektoru ÜDM və qeyri-neft ÜDM-in artım sürətlərinin müqayisəsinin göstəriciləri, faizlə (2017-2018)

Mənbə: www.stat.gov.az

2018-ci ilin yanvar-fevral ayları üçün ölkəmizdə ümumi daxili məhsul 11.484,5 milyon manatlıq, keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə isə 3 faiz çox istehsal olunub. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında, ÜDM istehsalının 47,2 faiz payı sənayenin, 10,1 faizi ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin, 1,8 faiz payı informasiya və rabitə sahələri, 6,8 faiz payı anbar təsərrüfatının və nəqliyyatın, 3,2 faiz payı kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,6 faiz payı turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 5,4 faiz payı tikintinin, , 15,7 faiz payı digər sahələrə düşüb. Məhsula və idxala olunan xalis vergilər isə 7,2 faizini təşkil edir. Əhalinin hər nəfərinə olan ÜDM isə 1.163,8 manat təşkil etmişdir (Şəkil 1).

Hesabatın aparıldığı dövrdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş ölkənin milli iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatın ayrımı 11 əsas sahələri üzrə Strateji Yol Xəritələri, müxtəlif dövlət proqramları və digər konsepsiyalar çərçivəsində müəyyən olunmuş tədbirlərin icra olunması uğurla yürüdülmüşdür.

Aparılan işlərin və islahatların nəticəsində respublikada iqtisadi artımın möhkəmliyi və davamlılığı güclənmişdir. 2018-ci il yanvar-iyun ayları üçün ümumi daxili məhsul real ifadədə 1.3% yüksələrək manat ifadəsilə 37 milyard

man. olmuşdur. Ayrılıqda adambaşına düşən ÜDM-ini miqdarı 3777.6 manat olmuşdur.

ÜDM-də qeyri-neft sahəsi üzrə 2018-ci il yanvar və iyun ayları üçün 2.0% artım müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə, 2017-ci ildə yanvar-iyun aylarına olan nisbətdə 2018-ci ildə yanvar-iyun ayları üçün rabitə və informasiya sektoru 4.9%, ticarət sektoru 2.4%, qeyri-neft sektoru 11.1%, ictimai iaşə sahəsi 7.4%, anbar və nəqliyyat təsərrüfatı 7.1%, kənd təsərrüfatı sahələri isə 7.6%, artmışdır.

Hesabatlarda 2018-ci ildə yanvar-iyun ayları ilə neft-qaz sahəsi üzrə 2017 yanvar-iyun aylarındakı östəricilərin müqayisəsi zamanı 0.1% artım göstərilmişdir. Neft-qaz sektorunun ümumilikdə ÜDM-də olan çəkisi 44.2% təşkil etmişdir.

2018-ci ildə yanvar-iyun ayları üçün respublikamızda iqtisadi və eyni zamanda sosial sahələrin inkişaf olunması yönündə maliyyə mənbələri hesabına ümumilikdə 6331.7 milyon manat əsas kapitalla investisiya qoyulmuşdur. Əsas kapitalla olunmuş investisiyanın 45.7%-ni isə xarici, 54.3%-ni daxili investisiyalar aid edilmişdir. (<https://economy.gov.az/article/2018-ci-ilin-yanvar-mart-aylarinda-azerbaycan-respublikasinin-sosial-iqtisadi-inkishafina-dair-melumat/29110>)

Neft qiymətlərinin zamanla sabitləşməsi və respublikada qeyri-neft və qaz sektorunun inkişaf olunması ilə əlaqədar reallaşdırılan islahatlar Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına xeyli müsbət təsir göstərmişdir. İxracdan əldə olunan gəlirlərin əhəmiyyətli şəkildə genişləndirilməsi, qeyri-neft və qaz ixracının artması və idxalın əvəzlənməsi yönündə aparılan islahatlar nəticəsində ölkədə milli valyutanın sabitləşməsinə nail olunmuşdur.

Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı məlumatlara görə, 2018-ci ildə yanvar-may ayları üçün xarici ticarət dövriyyəsi ümumilikdə 12.1 milyard dollar, burda, ixrac 8.2 milyard dollar, idxal isə 3.9 milyard dollar olmuşdur ki, nəticədə 4.3 milyard dollar miqdarında müsbət saldo yaranmışdır. Bu zaman ərzində qeyri-neft və qaz ixracı 2017-ci ilin yanvar-may aylarıyla müqayisədə 20.1% yüksəlmə müşahidə edilmişdir. 2018-ci ilin tarixlərində ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət

göstərənlərin orta aylıq qazancları yəni əmək haqqısı 2017-ci ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə 4.0% yüksələrək 541.0 manat olmuşdur. 2018-ci ilin eyni dövründə əhalinin hər bir nəfərinə düşən nominal gəlirləri 2623.8 manat çatmış yəni 8.3% yüksəlmişdir. Əhalinin banklardakı əmanətləri 2018-ci il 1 iyun tarixinə görə 7867.5 milyon manata çatmışdır. 2018-ci il 1 iyun tarixi üçün milli valyutada cəmlənən depozitlər illik müqayisə dinamikasında 12.5% artmışdır.

2017-ci il yanvar-iyun tarixləriylə müqayisədə istehlak bazarında əhaliyə satılmış əmtəələrin və edilmiş xidmətlərin ümumi miqdarı 2.5% artmışdır. 2018-ci ilin həmin aylarında ölkə sakinləri əmtəə bazarlarından 8.6 milyard manatlıq qeyri-ərzaq məhsulları və 8.5 milyard manatlıq ərzaq malları əldə etmiş və bu göstəricilərin ümumi həcmi ötən ilin yanvar-iyun aylarına nəzərən 1.9% və 3.1% yüksəlmişdir. Ərzaq məhsullarının qiymətləri isə 2018-ci il iyun ayının həmin ilin may ayına nisbətən 1.6% aşağı düşmüş, əhaliyə edilən ödənişli xidmətlərin həmçinin, qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərində isə heçbir artım və ya azalma müşahidə olunmamışdır. Nəticədə xidmətlərin və istehlak mallarının ümumi indeksi 0.7% aşağı düşmüşdür. (www.stat.gov.az)

Şəkil 2: Qeyri-neft emal sənayesinin ümumi buraxılışının strukturu(2018-ci il)

Mənbə: www.economy.gov.az

Şəkil 2-də görsəndiyi kimi 2018-ci ildə yanvar-iyun aylarında milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsində 20637 milyon manat həcmində əlavə dəyər yaradılmış onunsa 52.6%-i ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələri, sosial və digər xidmətlərin payına düşmüşdür.

Həmin dövrdə milli iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsində yaranan əlavə dəyər 2017-ci ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə 2% yüksəlmişdir ki, ÜDM-də xüsusi payı 55.8% malik olmuşdur. Qeyri-neft sahələrinin alt bölmələri üzrə ÜDM-ə xüsusən müsbət töhfə verən bölmələr ticarət, tikinti və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələri həmçinin, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı bölmələri olmuşdur. 2018-ci ildə yanvar-iyun aylarında qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə qarşılaşdırdıqda 11.1% yüksələrək 1726.6 milyon manata çatmışdır. Hesabat dövründə yaradılmış ÜDM-də qeyri-neft sənayesinin xüsusi payı 4.7%, qeyri-neft sənayesində yaradılmış dəyərdə qeyri-neft sektorunun xüsusi payı 8.4%, sənayedə yaradılan əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin payı 9.9% təşkil etmişdir. (<https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186>)

2018-ci ilin yanvar-iyun aylarında qeyri-neft sahəsində 5165.3 milyon manat həcmində məhsul istehsal olunmuş və əvvəlki ilin həmən dövrü ilə qarşılaşdırdıqda məhsul istehsalı 8.8% yüksəlmişdir.

Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcmində mədənçixarma sənayesinin ümumi payı 3.1%; elektrik enerjisi, istehsal olunması, bölüşdürülməsi və yayılmasının xüsusi payı 21.5%; su təchizatı, onun tullantılardan təmizlənməsinin xüsusi payı 3.4%; emal sənayesinin xüsusi payı isə 72% təşkil etmişdir.

Qeyri-neft sektorunun məhsul istehsalında mədənçixarma sahəsinin çəkisi 3% və ya manatla ifadədə 157.2 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 18.5% və ya manatla ifadədə 954.0 milyon manat, emal sənayesinin payı 75.6% və ya manatla ifadədə 3906.5 milyon manat, su təchizatı onun tullantılardan təmizlənməsi payı isə 2.9% və ya manatla ifadədə 147.6 milyon manat olmuşdur. (<https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186>)

Ölkədə sosial-iqtisadi artımın gücləndirilməsi məqsədilə, ötən dövrlərdə də investisiya siyasətinin mühüm istiqamətlərini infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi, investisiya ehtiyatlarının qeyri-neft sahələrinə yönəldilməsi, regionların

inkişafının stimullaşdırılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və cəlb olunan investisiyaların regionlar arasında bərabər bölgüsünün optimallaşdırılması, ölkədə investisiya fəaliyyətinin artırılması təşkil etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yönündə xarici ticarətdə diversifikasiya siyasətinin reallaşdırılması beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiyanın təmin olunmasında xeyli müsbət təkan olmuşdur. İdxalın əvəz olunması və iqtisadiyyatın özünü təmin etmə səviyyəsinin artırılması siyasəti ölkədə ən yeni texnika və texnologiyalarla təchiz olunan istehsalla məşğul olan müəssisələrinin sayının çoxalması, müasir sənaye komplekslərinin qurulması və keyfiyyətli rəqabətə davamlı məhsul istehsalının təmin olunması ilə yekunlaşmışdır.

Ölkədə qeyri-neft ixracının artırılması, ümumiyyətlə ölkədə ixracın potensialının yüksəldilməsi məqsədilə ölkənin yeni bazarlara giriş imkanlarının genişləndirilməsi yolunda işlər davam etdirilmişdir. Eləcə də xarici və daxili ticarətlə əlaqəli mümkün təhlillər aparılmışdır. Odur ki, 50-dən çox ölkələr üzrə ikitərəfli ticarət potensialı, ticarətin dinamikası təhlil edilmiş və bu təhlillərin nəticəsində müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Eynilə müxtəlif ölkə qrupları (MDB, GUAM, Avropa İttifaqı (Aİ), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Gömrük İttifaqı, İslam Konfransı Təşkilatı, SPECA, Mərkəzi Asiya Regionu Ölkələrinin İqtisadi Əməkdaşlıq proqramı (CAREC)) üzrə ölkəmizin xarici ticarəti haqqında dövrü arayışlar işlənib hazırlanmışdır.

Bu yöndə, Azərbaycan Respublikası öz ticarət əməkdaşları ilə ticarət- iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi, həmçinin bu çərçivədə yeni əməkdaşlıqların qurulması məqsədilə müvafiq planlar reallaşdırır. Bir çox qonşu və digər ölkələr ilə müxtəlif sosial-qiisadi sahələrdə, həmçinin ticarət sahəsində tərəfdaşlığın yüksək şəkildə davam etdirilməsinə baxmayaraq ölkələr arasında ticarət imkanlarının tam olaraq istifadə olunması üçün özünü təsbitləmiş sahibkarların iştirakı ilə çoxsaylı biznes forumlar, işgüzar səfərlər sərgilər tərtib olunur və digər tədbirlər həyata keçirilir. Onu da qeyd edək ki, qeyri-neft sektoru yöndə xarici ticarətin artım və azalma dinamikası, ticarətin coğrafi strukturu ətraflı təhlil

edilmiş, ixracı və ya idxalı artıb azalan qeyri-neft məhsulları, bunların artıb-azalmanın başlıca səbəblərini ayırd etmək üçün müvafiq struktur bölmələrindən informasiyalar əldə olunaraq təhlillərdə əks etdirilmişdir. Habelə, bir çox MDB ölkələrinin mərkəz şəhərlərində əsas istehlak mallarının qiymətləri müqayisə və təhlil edilmişdir.

Ticarət və xidmət sahələrində əldə edilmiş uğurlar birbaşa olaraq əhalinin sosial rifahının artması, gəlirlərinin yüksəlməsi ilə bağlıdır. Odur ki, əhali gəlirlərinin artması əmtəə və xidmətlər sahəsində ümumi dövriyyənin yüksəlməsinə bu da iqtisadi artıma səbəb olmuşdur.

Cədvəl 4: Əhalinin gəlirlərinin əsas göstəriciləri

	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Əhalinin gəlirləri, milyon manat	8063,6	25607,0	37562,0	39472,2	41744,8	45395,1	49162,9
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri, milyon manat	7087,5	23405,0	34191,5	35944,2	38200,0	41459,3	44983,3
Orta aylıq əməkhaqqı, manat	123,6	331,5	425,1	444,5	466,9	499,8	528,5
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri, milyon manat	6466,7	22142,9	33390,1	35447,9	36730,8	36869,1	39843,5
	əvvəlki ilə nisbətən faizlə						
Əhalinin gəlirləri	122,3	113,3	108,0	105,1	105,8	108,7	108,3
Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri	123,4	114,2	107,2	105,1	106,3	108,5	108,5
Orta aylıq əməkhaqqı	124,3	111,2	106,7	104,6	105,0	107,0	105,7
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri	112,6	108,1	104,7	103,7	102,2	96,5	96,1
İstehlak qiymətləri indeksi	109,6	105,7	102,4	101,4	104,0	112,4	112,9
Orta aylıq real əməkhaqqı indeksi	113,4	105,2	104,2	103,2	101,0	95,2	93,6

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Cədvəl 4-də görüldüyü kimi 2017-ci ildə keçən illərə nəzərən əhalinin orta aylıq əmək haqqısında artım müşahidə olunmuşdur. Əhalinin sərəncamında qalan gəlirlər xeyli artmışdır. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, əhali həyat səviyyəsi nisbətən yüksəlmişdir. Aydınadır ki, Milli iqtisadiyyatın inkişafına çatmaq üçün ölkəmizin iqtisadiyyatına cəlb olunmuş sərmayələr önəmli hesab olunur.

2018-ci il yanvar ayı üçün əsas kapitalla xarici şirkət və təşkilatlar hesabına 290.5 mln. manat sərmayə qoyulub.

Statistika Komitəsinin yaydığı məlumata görə, bu vəsait milli iqtisadiyyatımıza qoyulan sərmayenin ümumilikdə 33.4%-ni təşkil edib. Beynəlxalq firma və müəssisələrin vəsaitləri hesabına milli iqtisadiyyatımızda əsas kapitalla cəlb edilmiş vəsaitin 263.9 milyon manatı və ya 90.9% payı İsveçrə, Türkiyə, İngiltərə, Çexiya, İran, Amerika, Yaponiya, Rusiya və Malayziya sərmayə qoyanlarına aid olub.

Cari ilin yanvar ayı üçün ölkənin sosial-iqtisadi sektorların inkişaf etməsi üçün ümumi maliyyə vəsaitlərindən əsas kapitalla 868.7 milyon manat miqdarında vəsait yönəldilib. Bu məbləğ 2018-ci ilin yanvar ayı ilə qarşılaşdırdıqda 12.5% aşağı olmuşdur. Bu enmə neft sektoruna qoyulmuş sərmayələrin azalması ilə əlaqəli olub, qeyri-neft və qaz sektoruna qoyulmuş vəsaitin miqdarı isə 1.2% artıb.

2019-cu il yanvarda neft sektoruna səhmdarlar tərəfindən qoyulan vəsaitin miqdarı 362 milyon manat olub. Statistik məlumatlara görə, cari ilin yanvarında ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların 0,1%-i və ya manat ifadəsilə desək 0,6 milyon manatı maliyyə-sığorta sektoruna yönəldilib. Bu investisiya miqdarını 2018-ci ilin yanvar ayıyla qarşılaşdırdıqda 3,4 dəfə artımı görülür.

2.2. Azərbaycanada davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məzmunu və qarşılıqlı əlaqəsi

Ölkəmiz müstəqilliyinə çatdıqdan sonra daxili və xarici sosial-iqtisadi əlaqələrdə azad prinsiplərə üstün olduğu sistemin transformasiya vəziyyətində struktur probleminin əsas xarakteri makroiqtisadi cəhətdən sabitləşmənin təmin olunması ilə yanaşı daha sürətli qloballaşan dünya iqtisadiyyatında yer almış proseslərlə ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin həyata keçirilməsi imkanları ilə ən mühümü isə hər bir dövlətin seçdiyi Milli modeli ilə dəqiqləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə ölkəmizin inkişafı elə bir səviyyəyə varmışdır ki, onun gələcək inkişafı ölkədə reallaşdırılan struktur siyasətinin səmərəliliyi və xarakteri ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Onu yadda saxlamaq vacibdir

ki, kənd təsərrüfatında həyata keçirilmiş quruluş dəyişiklikləri birbaşa olaraq elmi-texniki tərəqqinin(ETT) tezləşdirilməsi ilə qarşılıqlı olaraq asılılıqda olan bir prosesdir. Ona görə, elmi-texniki tərəqqi(ETT) nəticəsində məhsulun resurs tutumunun enməsi müşahidə edilir ki, bu da öz növbəsində bir tərəfdən iqtisadiyyatın makroiqtisadi nisbətinin mükəmməlləşdirilməsinin maddi əsası, o biri tərəfdən isə iqtisadiyyatın təkmilləşdirilmiş ərazi, sahə, texnoloji quruluşunun yaradılması elmi-texniki tərəqqinin dinamikləşdirilməsi önəmli şərt kimi çıxış edir. Sadalananlar öz növbəsində yenidən yaranan müstəqil ölkənin iqtisadiyyatının mövcud olan sisteminin və nail oluna biləcək elmi-texniki tərəqqi potensialının müəyyənləşdirilməsini və qiymətləndirilməsini tələb edir. Bütün bunlarla bərabər respublikamızda elə şəkildə elmi-texniki siyasət və struktur siyasəti formalaşdırmaq gərəkdir ki, Azərbaycanın sahib olduğu bütün ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə və dövlətimizin qarşısında dayanan sosial-iqtisadicəhətdən mənfə halların və problemlərin bacarılan qədər ən əlverişli müddətdə həll etməyə imkanlar yaratsın və ən əsası isə ölkənin mövcud iqtisadi artımını məhdudlaşdırmasın.

Bu cəhətdən ölkənin sisteminin dəyişilməsi şəraitində elmi-texniki və struktur siyasəti uzundövrü iqtisadi artım üçün mühitin yaradılmasına, iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin institusional və həmçinin hüquqi əsaslarının formalaşdırılmasına, eləcə də istehsal amillərindən istifadə olunmasının məhsuldarlığının artırılmasına və rəqabət edən müxtəlif sahələr arasında ehtiyatların səmərəli şəkildə bölgüsünə, məhsuldarlığın yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş proqramları özündə əks etdirir.

Öz iqtisadiyyatında keçid dövrünü yaşayan dövlətlərdə ölkənin əsas struktur siyasəti bəzi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərindən fərqlən daha çoxşaxəli və geniş problem və mənfə cəhətlərin həll yolunun tapılmasını tələb edir. Ona görə ki, bu zaman respublikamızda reallaşdırılan struktur siyasətinin ümumən xalq təsərrüfatı sisteminin dəyişən şəraitə və tələblər yönündə yenidən olaraq yaradılmasını tələb edir.

Bütün deyilənlərlə yanaşı, dövlətin struktur siyasətinin həyata keçirmək üçün şərait yaradılması iqtisadi inkişafın prioritet üsullarının dəqiqləşdirilməsini, sahə

quruluşunun mükəmməlləşdirilməsi, istehlak və yığım nisbətinin saxlanması problemlərinin nəzəri əsaslarının axtarış öyrənilməsi obyektiv zərurətə çevirir.

Bildiyimiz kimi, transformasiya dövründə struktur dəyişikliklərinə dövlətin etdiyi müdaxilə ilk öncə bazar sisteminin tələblərini diqqətdə saxlamalıdır. Bununla təcrübə onu göstərir ki, bazar mexanizmi ilə fəaliyyət göstərən ölkədə effektiv struktur irəliləyişləri reallaşdırmaq mümkün deyildir.

Nəzəri səpkidə aparılan araşdırmalar respublikamızda reallaşdırılan iqtisadi struktur islahatlarının xarakterinə önəmli təsiri olan əsas bazar mühitinin cəhətlərini aşağıda göstərilən kimi ümumiləşdirməyə imkan vermişdir:

- rəqabət mübarizəsi prosesi;
- ölkədə istehsal olunan əmtəələrə daxili tədiyyə qabiliyyətli tələbin hərəkəti;
- əmək qüvvəsinin miqراسiyası;
- bazar üzərində olan inhisarın bərqərarı və inhisar mənfəətinin əldə olunması
- müxtəlif növ kapitalların sahələrarası və regionlararası axını;
- bazarın əmtəə və xidmətlərlə təminatı həddi;
- əsas olan resurs növlərinin qiyməti və resursun əlverişlilik dərəcəsi və s.

Dünyanın müxtəlif ölkələrinə baxdıqda, keçid dövründə reallaşan Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafın təmini başlıca dərəcədə bu mərhələdə reallaşdırılan struktur siyasətinin xarakterilə bilavasitə bağlı olur. Transformasiya dövrünü keçirən dövlətlərin struktur siyasəti ölkədə reallaşdırılan iqtisadi siyasət sisteminin vacib tərkib hissəsi olmaqla da, çoxcəhətli bir problemdir, həmçinin struktur siyasəti qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadiyyatının yaradılması ilə, iqtisadi institusional və sosial dəyişkənlik ilə əlaqəli problemlərin qarşılıqlı əlaqədə həllini tələb edir.

Ölkənin struktur siyasətinə olan əməli və nəzəri cəhətdən yanaşma siyasətin əsas istiqamətlərinin elmi və praktiki tərəfdən əsaslandırılması, ölkədə dövlətin reallaşdırdığı investisiya, elmi-texniki, sosial, sənaye, innovasiya, regional, maliyyə, aqrar siyasəti ilə əlaqələndirərək dəyərləndirilməlidir. Bu yöndə dövlətin reallaşdırdığı struktur siyasətinə aid var olan iqtisadi fikirləri birləşdirməyə

çalışsaq, o zaman deyə bilərik ki, reallaşdırılan struktur siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib bir hissəsi olmaqla bərabər sosial-iqtisadi mühitdə praktiki və strateji öhdəliklərin həllini tələb edir.

Ölkənin milli iqtisadiyyatın strukturunun dayanıqlı və davamlı inkişafı baxımından qiymətləndirilməsinin çox önəmli cəhəti onun təkrar istehsal üsulunun təhlili ilə əlaqəlidir. Bildirmək vacibdir ki, təkrar istehsal nəzəriyyəsi nəzərində xalq təsərrüfatı strukturunun tədqiq olunması ölkənin milli iqtisadiyyatının tərkibi, inkişafı qanunauyğunluqları, əsas elementləri, iqtisadiyyatın dəyişməsinə və təkmilləşməsinə təzyiq edən üsulları konkretləşdirməyə imkan verir. Ölkənin milli iqtisadiyyatının ən yeni təkrar istehsal strukturu mütəmadiyyənlə təzələnen təkrar istehsal tsikli formasında ifadə edilə bilər. Bu da həmçinin öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının mühüm struktur asılılıqlarını, təkrar istehsal strukturunun özünüidarəetmə mexanizmini və xüsusən özünüinkişaf üsullarının formalaşması prosesini əməli cəhətdən qiymətləndirməyə imkan verir. Ölkədə istehsal prosesindən istehlaka qədər, ehtiyatların istifadəsindən son məhsuladək cəmiyyətin durmadan artan sonsuz tələbatını ödəmək məqsədilə iqtisadi subyektlərin təşkil etdiyi əsas olan amillərin təkrar istehsalının əlaqəli tsikllərinin mürəkkəb sistemini əməli və praktiki cəhətdən dəyərləndirməyə imkan verir.

İqtisadiyyatın təkrar istehsal baxışından tədqiq olunması onun əsas qarşılıqlı əlaqələri içində iqtisadi təkrar istehsal tsiklinin bilavasitə inkişaf qanunauyğunluqları rolunu həyata keçirən dəyər və natural iqtisadi nisbətinin xarakterinin müəyyənləşdirməsinin önəmli şərtidir. Dəyər və natural iqtisadi proporsiyaların arasında aşağıdakı qarşılıqlı əlaqələri fərqləndirmək gərəklidir: istehsal və bazar, , yığım və istehlak, ictimai və şəxsi istehlak, istehsal, investisiya və intellektual hazırlıq, istehsal və istehlak və s. Bu qeyd edilən digər əlaqələrlə bərabər ümumi daxili məhsulda və başqa makroiqtisadi göstəricilərdə özünəxas çəkirlərinə görə, həm onların dəyişmə sürətinin təhlili həm də gözlənilməsi əsas olan bu qarşılıqlı əlaqələrin dövlətin iqtisadi cəhətdən təhlükəsizliyinin təmin olunması tərəfindən qiymətləndirilməsi çox önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunanlarla əlaqəli onu da xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, üzücü haldır ki, respublikamızda ölkənin milli iqtisadiyyatının təkrar istehsal cəhətdən strukturu çox zəif araşdırmışdır. tədqiq olunmuşdur. Bunlarla bərabər ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun daha yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsinin ölkəmizdə dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunmasında rolunu yüksəltmək üçün göstərilən istiqamətlərlə bərabər onun texnoloji eləcə də resurs strukturunun təhlil olunması da önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz vəzifələrin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi hər zaman dövlətin uyğun struktur siyasətinin hazırlanması və eləcə də onun həyata keçmə mexanizminin müəyyənəşdirilməsinə ehtiyac duyur.

Bütün bu qeyd olunanlar keçid dövrünü yaşayan respublikamızda reallaşdırılan struktur siyasətinin səmərəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsinin meyarlarını köklü dəyişikliyə uğratmışdır. Məhz ona görə də müasir şəraitdə reallaşdırılan dövlətin struktur siyasətinin mühüm istiqamətlərini, prioritetlərini, vəzifələrin və məqsədlərini, taktiki və strateji tərəfdən əsaslandırarkən yuxarıda qeyd etdiyimiz metodoloji prinsiplərin diqqət mərkəzində saxlanması çox əsasdır. Təcrübə onu göstərir ki, hərtərəfli fəal və çevik şəkildə struktur siyasəti yeritmədən ən əlverişli müddətdə ölkədə milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafına çatmaq mümkün deyildir. Respublikada struktur siyasətinin əməli tərəfdən reallaşdırılması əhəmiyyətli şəkildə müvafiq institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edir. Odur ki, ölkədə siyasi, iqtisadi, sosial təhlükəsizlik problemlərinin səmərəli formada həlli struktur siyasətinin ölkənin milli iqtisadiyyatının bütün səviyyələrini, amil və şərtlərini, məqsədlərini reallaşdırılması imkanlarını qarşılıqlı formada təsirini nəzərə alaraq həyata keçirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək mühümdür ki, hər bir halda ölkədə iqtisadi inkişafın dərəcəsindən, ölkənin seçdiyi milli inkişaf modelindən , nail olunmağa çalışılan məqsədlər sistemindən və cari reallıqdan, əsasən də iqtisadi artımı təchiz edən resurs amillərinin potensialından, balansından və eləcə də bunlardan istifadə həddindən asılı olaraq iqtisadi bölgələrin və struktur əlaqələrinin ən münasib

meyarları, makro, mezo və regional həddə fərqli ola bilər. Respublikamız keçid mərhələsində özünün iqtisadi artım və inkişaf strategiyasından elə bir sahələrin inkişafına üstünlük verməlidir ki, həmin sfera ilk növbədə xarici kapitalın tətbiqini vadar etsin, ikincisi həmin sahənin malları beynəlxalq bazarda rəqabətə davamlı olsun və sonda həmin sahədə qazanılan gəlirlər ümumilikdə respublikamızın qarşısında dayanan sosial və iqtisadi problemlərin həllinə yaxşı təsir göstərsin.

Eləcə də bazar sisteminə keçid və onun tətbiqi şəraitində struktur siyasətinin müsbət meyarları da müxtəlif fərqli olur. Belə ki, qloballaşma və iqtisadiyyatın dayanıqlı iqtisadiyyata keçid vəziyyətində struktur siyasətinin innovasiya və investisiya ilə birlikdə əlaqə və asılılığı müxtəlif prinsiplər və meyarlar etibarilə fəaliyyət göstərilir. Aydındır ki, iqtisadiyyatın ayrı ayrı strukturunun kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi müvafiq olaraq investisiya tutumu ilə bərabər texniki və texnoloji reallaşdırılmasının səviyyəsinin və onun məhsuldarlığının kəskin şəkildə artırılmasına yönəlməlidir.

Bu cəhətdən, ölkənin milli iqtisadiyyatının qloballaşması və dinamik inkişafa keçid vəziyyətində struktur siyasətinin qurulması və reallaşdırılmasında üstünlüklərinin mərhələliyinin sistemliliyinin və vaxtının doğru seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Başqa cür desək, iqtisadiyyatda struktur yenilikləri konkret reallığa, tələbatə müvafiq reallaşdırılmalıdır.

Keçid iqtisadiyyatında olan ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, ümumilikdə cəmiyyətdə mövcud olan konkret iqtisadi münasibətlərin bazarın qeyri-sabit şəraitinə və tələbatına müvafiq şəkildə yenidən qurulması ümumilikdə sistemin restrukturizasiyasını ehtiyac duyur. Bu cəhətdən professor Ş.Насиєv (Гаджиев Ш.Г., 2000) doğru bir şəkildə qeyd edirdi ki, bu cür vəziyyətdə bazar sistemi yalnız cəmiyyətin maraqlarına və sonsuz tələblərinə uyğun formada bazara istiqamətlənmiş istehsalatları əsas plana çıxarır və saxlayır. Ölkədə mövcud olan sistemin qloballaşması şəraitində restrukturizasiya probleminə olan bu cür metodoloji yanaşma ilk öncə onun əməli cəhətdən həyata keçirərkən nəinki hazırki, eləcə də ölkənin milli iqtisadiyyatının yaradılması və dayanıqlı və davamlı inkişafın təminatı ilə əlaqəli strateji problemlərin həll olunmasını nəzərdə tutur.

Bu cəhətdən ölkədə reallaşdırılan restrukturisasiya siyasəti həm idarəetmə təşkilatı münasibətlərin, həm də mülkiyyət, maliyyə, istehsalat və digər münasibətlərin təkrardan qurulmasını tələb edir. Nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, bütünlükdə ölkənin milli iqtisadiyyatının dəyişdirilməsi ən qarışıq, əmək tutumlu başqa cür desək həyata keçirilməsi üçün daha çox resurs tələb edən tərəfi iqtisadiyyatının strukturunun təkrarən qurulması ilə bağlıdır. Odur ki, problemin həlli nəinki reallaşdırılması nəzərdə tutulan dəyişikliklərin, ölkədə bazar mexanizminin prinsiplərinə müvafiq mülkiyyət, təşkilatı normativ bazanın qurulmasını, həm də müvafiq elmi-texniki kadr potensialı strukturunun əməli yöndən mövcudluğunu və həyata keçirilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Həqiqətdir ki, bu zaman qarşıda duran ən başlıca problem ixracyönlü milli iqtisadiyyatı qurarkən strateji cəhətdən milli və qlobal fikirlərin uzlaşdırılmasıdır.

Bütün bunlar qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın yenidənqurulması probleminin nəzəri və əməli məsələləri qiymələndirməyə imkan vermişdir. Aydınır ki, bazar sisteminə keçid vəziyyətində milli iqtisadiyyatın dəyişən istəklərə və şəraitə uyğun yenidən qurulmasının obyektiv əsasyyətə çevirdi. Digər yöndən ölkənin dünya iqtisadiyyatına aktiv inteqrasiya olunması bu zaman ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyin eləcə də dinamik inkişafa keçidin təmin olunması vacib bir problemdir. Bu da öz növbəsində iqtisadi artımın dəyişən tələbin amillərinə uyğun və iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını tələb edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda ölkənin milli iqtisadiyyatının yenidən qurulması dedikdə iqtisadiyyatın səmərəlilik qabiliyyətini artırmaq, rəqabətliliyini artırmaq məqsədilə ölkənin iqtisadiyyatının strukturunun eləcə də idarə olunmasının mülkiyyət növlərinin dəyişdirilməsinə hədəflənmiş iqtisadi, hüquqi və təşkilati tədbirlərin reallaşdırılması prosesi nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən müasir şəraitdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması siyasəti formalaşdırılarkən dünyada yer almış transformasiya, regional eləcə də transmilli inteqrasiya, iqtisadi subyektlərin milli maraq və mənafeləri ölkəmizin mövcud reallıqları tərəfindən dəyərləndirilərkən bu sahədə mütləq şəkildə dövlətin vahid siyasəti formalaşdırılmalıdır. Aydınır ki, bu siyasətin əməli çevrələri müəyyən olunarkən ölkənin sahib olduğu təbii, elmi-

texniki, maddi, maliyyə və kadr potensialı mütləq nəzərə alınmalıdır. Xarici ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, o dövlətlər milli iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını mümkün qədər minimal itki və qısa zaman ərzində səmərəli formada reallaşdırırlar ki, ilk olaraq o ölkələr milli iqtisadiyyatın prioritetlərini həqiqi qiymətləndirir və onların həyata keçirilməsinin ardıcıl və əlverişli mərhələlərini doğru şəkildə müəyyənləşdirirlər. Ölkənin milli iqtisadiyyatının üstünlükləri, nisbi, mütləq amillər üzrə prioritetləri dəyərləndirilərkən cari imkanlarla bərabər elmi-texniki tərəqqinin potensial inkişaf istiqamətlərində dayanıqlı və dinamik iqtisadi artım üçün formalaşan imkanlar, habelə ölkəmizdə yeni bazar əlaqələrinin formalaşdırılması və inkişafı sayəsində əlverişli investisiya, sahibkarlıq şəraitinin yüksəldilməsinin mümkünlüyünü nəzərə alınmalıdır. Hazırda mövcud olan iqtisadi ədəbiyyata dayanaraq qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində Milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması yolu ilə ölkənin milli iqtisadiyyatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi bir çox əsas mərhələlərdən keçməlidir.

İlki, transformasiyanın birinci mərhələsində istehsalın enməsi dayandırılmalı, makroiqtisadi cəhətdən sabitlik təmin edilməli, həmçinin makroiqtisadi cəhətdən sabitlik təkrar istehsal prosesinin yenidən qurulmasına istiqamətlənməklə bərabər iqtisadi artımın dinamikliyinə nail olmaq üçün əsas maddi-texniki potensialın formalaşdırılmasına xidmət etməlidir.

İkinci mərhələ, bu mərhələ paralel şəkildə bazar sisteminin «oyun qaydalarının» hüquqi qanunvericilik bazası və normativ-institusional bazası qurulmalıdır.

Üçüncü mərhələ, əvvəlki mərhələdə yaradılmış mühit ölkədə investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi, xarici və daxili investorların ölkənin milli iqtisadiyyatının dəyişən tələblərə uyğun restuktrizasiyasını əməli tərəfdən reallaşdırmaq lazımdır.

Dördüncü mərhələdə ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun restuktrizasiyasının xarakterinə və sürətinə ölkənin cari iqtisadi potensialın texniki göstəricilərinin eyni zamanda, rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması, emal

sənaye sahələrinin artımına mənfi təsir göstərmişdir. Qısa müddətdə əksinə olaraq isə hasiledici sənaye sahələri daha sürətlə yüksək inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Beşinci mərhələ, neft hasilatı və ixracının kəskin şəkildə artması sayəsində respublikamızda qazanılan böyük neft gəlirləri sayəsində artıq 2003-cü ildən bəri qeyri-neft sektorunun güclü inkişafı ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunda açıq aydın nəzərə çarpacaq quruluş irəliləyişləri müşahidə edilirdi.

Altıncı mərhələ, transformasiya prosesinin ilk onilliyində qurulan potensial və yüksək inkişaf sürəti ölkənin milli iqtisadiyyatının həm sahə, həm də regional strukturunun yaxşılaşdırılması ilə əlaqəli əsaslı regional inkişaf konsepsiyaları işlənməyə, qəbul edilməyə və uğurla əyata keçirilməyə imkan vermişdir.

Yeddinci mərhələ, son beşillikdə sahə və regional inkişaf sahələrində nail olunan uğurlar hal-hazırda ölkənin milli iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi eləcə də xarici iqtisadi əlaqələrin yüksək səviyyədə təmin olunması probleminin yaxın dövrlərdə stratejik məqsəd olaraq qarşıya qoymağa imkan yaratmışdır.

Son zamanlarda ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun yaxşılaşdırılması sahəsində əldə edilən fərsətlər onun yeni mərhələyə daxili üçün real potensial qurmuşdur.

Səkkinzinci mərhələdə ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun sosial və iqtisadi cəhətdən inkişafın tarazlığını, səmərəlilik həddini yüksəltməyə və nəhayət, dinamik inkişafa nail olmaq üçün real şərait yaratmağa imkan verəcəkdir. Söhbət sadəcə olaraq, ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunda müxtəlif sahələrin xüsusi səviyyəsinin kəmiyyət dəyişməsinə yox, ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabətliliyinin təmin olunması qloballaşan dövrdə Respublikamızın milli mənafeələrini səmərəli formada həyata keçirmək mümkünlüyündən gedir.

Bilindiyi kimi, keçid dövründə ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun yaxşılaşdırılması müxtəlif mərhələlərdən keçməklə çoxlu daxili və xarici təsirlərə məruz qalır. Məhz buna görə də bu cür problem strateji cəhətdən həllinə nail olmaq üçün mövcud olan reallıqları, dünya təcrübəsini və ümumilikdə dünyada yer almış qloballaşma məsələlərini özündə cəmləşdirən struktur siyasəti qurulmalıdır. Odur ki, çalışmaq lazımdır ki, meydana çıxan vəziyyətə uyğun pillə-pillə reallaşdırılsın.

Həmçinin emal sənaye sahələrinin daha yüksək inkişafı hasiledici sənaye sahələrinin artımı ilə sıx olaraq bağlı olsun, digər tərəfdən isə ölkədə elə iqtisadi-sosial sistem qurulmalıdır ki, o bütünlükdə ölkənin milli iqtisadiyyatının dayanıqlı və dinamik inkişafını təminatına imkan versin. Planlaşdırılır ki, yaxın gələcəkdə ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun yaxşılaşdırılmasına müxtəlif sahələrin material və əmək potensialının səviyyəsi də önəmli təsir göstərəcəkdir. Odur ki, hazırda ölkənin milli iqtisadiyyatının strukturunun yaxşılaşdırılması problemi elə bir həddə gəlib çıxmışdır ki, müəyyən bir sahənin yüksək inkişafı öyrənilərkən bazar prinsipləri gözlənilməklə ölkənin milli iqtisadiyyatının tarazlı, dayanıqlı inkişafı mühüm plana çıxır.

Sonda dövlətin həyata keçirdiyi struktur siyasəti ölkənin milli iqtisadiyyatının istehsal və sahə quruluşunun yenidən qurulmasına istiqamətlənir. O da aydındır ki, ölkənin struktur siyasəti reallaşdırılan investisiya, sosial, elmi-texniki sahələrin, qeyri- neft və qaz sənayesinin inkişafıyla birbaşa olaraq əlaqəli formalaşdırılan siyasətlə müəyyənləşir. Yuxarıda aydın qeyd edilən üsullar üzrə reallaşdırılan struktur siyasəti nəticə olaraq ölkənin milli iqtisadiyyatının ayrı-ayrı müxtəlif fərqli sahələrinin qarşılıqlı asılılığını, əlaqəsini üzə çıxarmağa və beləliklə onların ölkəmizdə dayanıqlı və davamlı inkişafa çatmaq baxımından təkmilləşdirilməsi potensialını müəyyənləşdirməyə imkan verər.

Son dövrlərdə ölkəmizin iqtisadi artım göstəricilərinin makroiqtisadi təhlili onu göstərir ki, dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafın əsas şərtlərini reallaşdırmaq üçün innovasiyaya əsaslanan ən əlverişli makroiqtisadi siyasəti formalaşdırmaq həmçinin onu praktiki cəhətdən reallaşdırmaq lazımdır.

Son illərdə iqtisadi agentlərin apardığı iqtisadi artımın makroiqtisadi cəhətdən təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, milli iqtisadiyyatımızın inkişaf etmə prioritetləri zamanla dəyişir. Odur ki, iqtisadiyyatın artımında kəmiyyət göstəriciləri, iqtisadi artımın inkişaf prioritetləri, və mexanizmləri artıq keyfiyyətlə əvəz edilir. Məlumdur ki, bu prosesdə hökumətin fəal innovasiya-investisiya siyasəti və həmçinin elmi-texniki siyasəti ilkin pillədə sosial yönümlü bazar modelli milli iqtisadiyyatın qurulması prinsipləri arasında bəzi zidiyyətli məsələlər

yanarır. Lakin bir həqiqət var ki, davamlı və dayanıqlı sosial yönümlü bazar modelli milli iqtisadiyyatın qurulmasının əsasını son nəticə etibarı ilə respublikada milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişaf modelinə keçid qarşılayır.

Belə strateji məqsədləri reallaşdırmaq məqsədilə respublikamızda həyata keçirilən ölkənin iqtisadi siyasəti fikrimizcə sadalanan aşağıdakı əsas müddəaları nəzərə almalıdır. İlk olaraq, ölkəmizdə əldə edilən sabit, yüksək iqtisadi inkişaf sürəti bu sahədə hədəflənən strateji hədəflərə nail olmaq üçün formalaşdırmalı, ikincisi, yuxarı artım həddi struktur irəliləyişlərlə müşahidə edilməklə iqtisadi inkişafın yanacaq kompleksindən asılılığını minimumlaşdırmağa istiqamətlənməlidir.

2.3. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində dövlətin makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin səmərəliliyinin əsas göstəriciləri

Ölkələrdə böhranın yaranma səbəbi adətən daxili kapitalların kənara axınında zəifliyiylə və iqtisadiyyatı sabit halından çıxaran xarici amillərlə bağlı olur. Beynəlxalq kapital hərəkətinə açıq bazar iqtisadiyyatında xarici investorların beynəlxalq bazarlarda apardığı siyasətlərin müxtəlif yollarla ölkənin makroiqtisadi sabitliyinə və maliyyə sisteminə təsirləri mümkündür. Prof. M. Zahid hesab edir ki, şaş verən maliyyə böhranının strukturu bu komponentlərdən ibarətdir: Birinci, valyuta böhranı ölkənin milli valyutasının devalvasiyasına səbəb ola bilər; İkinci, banklara təsir edən bank böhranı nəticəsində bir sıra bankın müflisləşməsi respublikada ödəmə böhranını yaradır ki, bu da bankların müflisləşməsi problemini meydana çıxarır; Üçüncü, borc böhranı xarici və daxili borc probleminin artması ilə bağlıdır; Dördüncü, fond böhranı isə maliyyə bazarlarında qiymətli kağızların, xüsusən də səhmlərin dəyərinin enməsi ilə əlaqəlidir. (МамедовЗ.Ф.)

İqtisadiyyatın artımına və xalqın maddi vəziyyətinə birbaşa təsir edən infilyasiya ilə mübarizə aparmağın çətinliyi ondan ibarətdir ki, infilyasiya olduqca mürəkkəb bir məsələdir. Əmtəə bazarına tələb olunandan daha çox pul tədavülə buraxıldığı üçün pul dəyərdən düşür və bu böyük problemin meydana gəlməsinə səbəb olur və buna mal təklifi sferasında və pul dövriyyəsi sahəsində çoxsaylı

amillər təsir göstərir. Onu da demək lazımdır ki, hər bir qiymət artımını inflyasiya adlandırmadığımız kimi, dövlətin maliyyə sabitliyinin pozulmasını da inflyasiya ilə bağlamaq düzgün deyildir. Bəzi iqtisadçılar iqtisadi sabitlik və eləcə də maliyyə sabitliyi dedikdə, sırf bazardakı qiymətlərin səviyyəsinin sabitliyini nəzərdə tuturdular. Ona görə ki, qiymətlərin sabit olması ölkənin milli iqtisadiyyatının sabit şəkildə inkişafını təmin edir.

Araşdırma onu göstərir ki, son zamanlarda inflyasiya prosesləri xüsusən bu amillərin təsiri ilə yaranır: məcmu xərclərin, həmçinin, vergi faktorlarının təsir göstərdiyi investisiya və istehlakın sürətlə artması ilə məcmu tələbin təklifi üstələməsi; xərc inflyasiyası, sənayedə satış qiymətlərinin yüksəlməsi və bunun da istehlak inflyasiyasına əhəmiyyətli təsiri; tədiyyə balansının profisitinin yüksəlməsi ilə bu amilin pula olan təklifin artımını mühüm mənbəyinə çevrilməsi; inhisarçılığın yüksək təsiri; əməkdaş ölkələrdən respublikaya inflyasiya idxalı və digər.

Bir çox illərdə tələbin artımı, valyuta bazarlarında xarici valyuta olan təklifin genişlənməsinə baxmayaraq ölkəmizdə reallaşdırılmış düzgün pul siyasəti inflyasiya həddinin təkrəqəmli səviyyədə qorunub saxlanmasına imkan yaratmışdır. “Mərkəzi Bank haqqında” işlənib hazırlanmış və qəbul olunmuş qanuna görə, ölkəmizin Mərkəzi bankının “mühüm məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin olunmasıdır”. (<http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/350>) Lakin hamıya məlumdur ki, qiymətlərin sabitliyi ancaq monetar amillərdən asılı deyil, həm də, Mərkəzi Bankla bərabər, əhəmiyyətli şəkildə Gömrük Komitəsi, İqtisadiyyat nazirliyi və Maliyyə nazirliyindən də asılıdır. Bu orqanların fəaliyyətləri daima sıx şəkildə əlaqələnməlidir. Ölkənin rəhbərliyinin gördüyü antiinflyasiya tədbirləri xüsusi diqqət inflyasiyanın qarşısı xeyli alınmışdır. Lakin növbəti dövrlərdə olan yüksək qiymət səviyyəsi, xüsusən əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin yüksəlməsi ölkəmizdə neft satışının yüksəlməsi xalqın həyat səviyyəsinin eləcə də gəlirlərinin artması ilə və bunu da 2008-ci il böhrandan əvvəlki dövrlə əlaqələndirilə bilərik. 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranını ölkəmizdə mənfi təsirlərini azaltmaq

üçün hökumət ciddi iqtisadi tədbirləri sayəsində xeyli irəliləyişlər əldə edilmiş və inflyasiya hıəddi sabitləşmişdir.

Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikası qiymət səviyyəsinin dinamikası göstəriciləri (1996-2017-ci illər)

İllər	Cəmi məhsullar və xidmətlər	ondan:		
		Ərzaq məhsulları	Qeyri-ərzaq məhsulları	Ödənişli xidmətlər
1996	119,9	117,6	117,0	166,3
1997	103,7	99,5	105,6	150,5
1998	99,2	98,7	98,9	106,3
1999	91,5	89,0	97,5	102,3
2000	101,8	102,3	101,9	99,5
2001	101,5	102,7	100,2	98,8
2002	102,8	103,7	102,3	99,8
2003	102,2	103,3	101,0	99,7
2004	106,7	110,0	101,5	100,8
2005	109,6	110,9	105,4	109,7
2006	108,3	111,9	105,3	102,6
2007	116,7	116,2	110,5	125,3
2008	120,8	128,6	111,5	111,4
2009	101,5	98,5	103,4	107,1
2010	105,7	107,2	102,3	104,3
2011	107,9	110,4	102,6	104,7
2012	101,1	100,8	101,0	101,2
2013	102,4	102,2	100,8	103,5
2014	101,4	101,0	103,2	100,3
2015	104,0	106,1	103,8	101,2
2016	112,4	114,7	116,7	105,8
2017	112,9	116,4	111,6	109,3

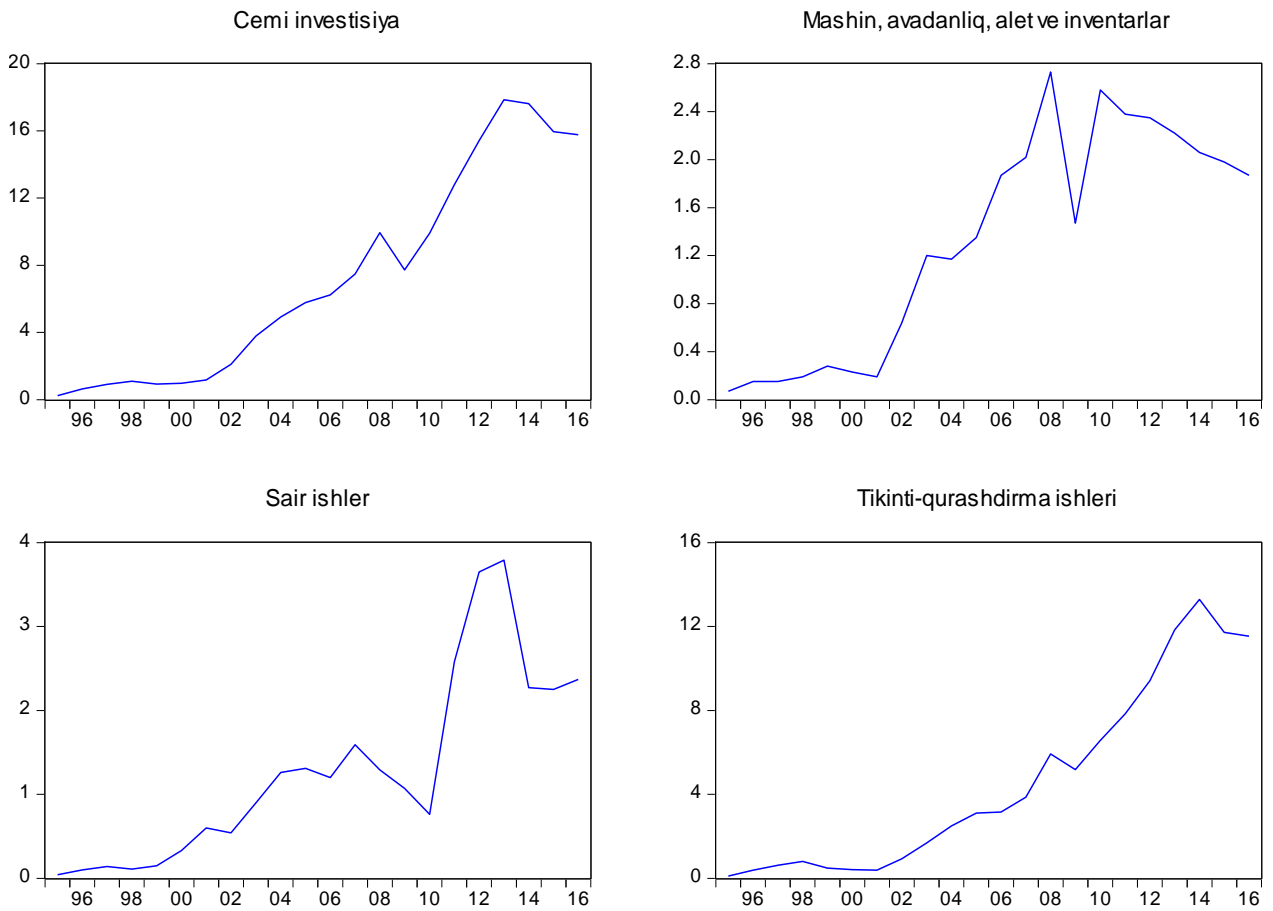
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Ölkədə yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları deyil, həmçinin hər bir istehsal edilən malların istehsal və son istehlak qiymətlərini müqayisə etdikdə dəfələrlə fərq olduğu görünür. Yüksək təminatlı əhalinin əlavə resurslardan azad olunması iqtisadi artımın sürətlənməsinə imkan yaradacaqdır. İqtisadi inkişafın artırılması üçün gəlirlərin bölüşdürülməsinin təkmilləşdirilmiş siyasətinə ehtiyac yaranır.

İEOÖ-lərin təcrübəsindən aydın olur ki, dövlət iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması öhdəliyini öz üzərinə alır. Ölkəmizin sahib olduğu təbii ehtiyatlara özünün sahib olması sayəsində dövlətin maliyyə imkanlarının

artması, investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli görülən tədbirlər iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının həcmnin artmasına təkan vermişdir.

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında investisiyanın dinamikası (1996-2016-cı illər)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Azərbaycan güclü təbii ehtiyatlara sahib olduğundan investisiya qoyuluşu cəhətdən cəlbedici hesab olunur. Həmçinin, sahibkarlıq üçün qurulmuş əlverişli siyasi-iqtisadi mühitin olması və ölkədə ucuz kənd təsəvvüatı ehtiyatları bu cəlbediciliyi yüksəldir. Ölkəmizdə qurulan səmərəli investisiya mühiti ancaq daxili və xarici investisiyanın səviyyəsinin artmasına deyil, həmçinin dünya iqtisadiyyatında yayılan yeni texnikaların, istehsal və idarəçilik üsullarının ölkəmizdə yayılmasına da imkan yaradır. İnteraktiv qoyuluşlarının ölkənin bütün sahələri üzrə olması ölkə iqtisadiyyatında ancaq neft sənayesinin deyil, həm də qeyri-neft sahəsinin inkişafına və milli iqtisadiyyatının təkmilləşməsinə imkan yaradan bir addım kimi bilinir. İqtisadi artım sürətinin investisiyanın həmçinin, neftin hasilatının və qiymətinin artım sürətinə yaxın olmasıyla əlaqələndirmək olar. Dünyada neft qiymətlərində olan artım və neftə tələb neftin qiymətini formalaşdıran əsas amil

kimi olsa da, ixracda böyük çəkisi az olan ölkəmizin iqtisadi artımı xüsusən neft hasilatından və qiymətindən asılı olmağından danışmaq olar.

Statistik göstərilərin təhlilindən və şəkildə göstərilən qrafiklərdən (Şəkil 3; Cədvəl 5; Cədvəl 6) də məlumdur ki, təhlil olunan 2008-2017-ci il üçün ÜDM sabit formada artmış, ancaq 2008-2009-cu illər ərzində 40137,2 mln manatdan 35601,5 mln manata və 2014-2015-ci illər ərzində 59014,1 mln manatdan 54380 mln manata azalmışdır. Bu həm də adambaşına ÜDM-ə də aid olunur. Odur ki, 2008-2009-cu illər ərzində 4603,7 manatdan 4033,2 manata, 2014-2015-ci illər ərzində 6268 manatdan 5706,6 mln manata enmişdir. Bu ÜDM dollara və avroya da aid olunur. Ancaq burada enmə 1 il yox 2 il olmuşdur 2014-2016. 2008-2009-cu illər ərzində ÜDM dollar 48852,5 mln dollardan 44297 mln dollara və 2014-2016-cı illərdə 75234,7 mln dollardan 52996,8 mln dollara enmişdir. Bu həm də adambaşına ÜDM-ə də aid edilir. Odur ki, 2008-2009-cu illər ərzində 5603,3 dollardan 5018,2 dollara və 2014-2016-cı illər ərzində 7990,8 dollardan 5561,5 dollara azalmışdır. 2008-2009-cu illər ərzində ÜDM avroyla 33174 mln avrodan 31738,9 mln avroya və 2014-2016-cı illər ərzində 56581,1 mln avrodan 47785,6 mln avroya düşmüşdür. Bu həm də adambaşına ÜDM-ə də aid edilir. Belə ki, 2008-2009-cu illər ərzində 3805,1 avrodan 3595,6 avroya və 2014-2016-cı illər ərzində 6009,6 avrodan 5014,6 avroya düşmüşdür. Əhalinin ilkin gəlirlərində bu cür hal müşahidə edilməmişdir. Bu cür vəziyyətin əsas səbəbi neft bazarında baş verən dəyişmələrdir. Belə ki, 2014-2015-ci illərdə 2,5 dəfə enmiş və bu manatın 2 qat devalvasiyasıdır. ÜMG-də 2008-2009-cu illər üçün və 2014-2015-ci illər üçün azalmalar müşahidə olunmuşdur 36012,5 mln manatdan 32973,5 mln manata və eləcə də 2014-2015-ci illər üçün 57322,4 mln manatdan 52641,2 mln manata. Bu həm də adambaşına ÜMG-ə də aid edilir. Odur ki, 2008-2009-cu illər ərzində 4130,6 manatdan 3735,4 manata və 2014-2015-ci illər ərzində 6088,3 manatdan 5524,2 mln manata enmişdir. Bu ÜMG dollara və avroya da aid olunur. 2008-2009-cu illər ərzində ÜMG 43832,2 mln dollardan 41027,1 mln dollara və eləcə də 2014-2015-ci illər ərzində 73078 mln dollardan 51302,3 mln

dollara və sonda 37862,8 mln dollaracan enmişdir. Bu həm də adambaşına ÜMG-ə də aid edilir.

Cədvəl 6: Makroiqtisadi göstəricilər

	İQİ (faiz)	İlkin gelir ler	UDM manat	UDM dollar	UDM avro	UDM ADB manat	UDM ADB dollar	UDMA DB avro	1\$= manat	1€= manat
2008	120,8	16979,5	40137,2	48852,5	33174	4603,7	5603,3	3805,1	0,8216	1,2099
2009	101,5	19215,6	35601,5	44297	31738,9	4033,2	5018,2	3595,6	0,8037	1,1217
2010	105,7	22126,5	42465	52909,3	39952	4753	5922	4471,7	0,8026	1,0629
2011	107,9	26861,9	52082	65951,6	47377,4	5752,9	7285	5233,3	0,7897	1,0993
2012	101,1	31181,4	54743,7	69683,9	54180,2	5966,1	7594,3	5904,7	0,7856	1,0104
2013	102,4	33830,0	58182	74164,4	55826,1	6258,3	7977,4	6004,9	0,7845	1,0422
2014	101,4	35363,4	59014,1	75234,7	56581,1	6268	7990,8	6009,6	0,7844	1,043
2015	104	37471,2	54380	52996,8	47785,6	5706,6	5561,5	5014,6	1,0261	1,138
2016	112,4	40800,5	60425,2	37862,8	34217,8	6269,6	3928,6	3550,4	1,5959	1,7659
2017	112,9	44200,7	70135,1	40750,1	36109,3	7205	4186,3	3709,5	1,7211	1,9423

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Odur ki, 2008-2009-cu illər ərzində 5603,3 dollardan 5018,2 dollara və 2014-2015-ci illər ərzində 5027,5 dollardan 4647,8 dollaracan enmişdir. 2008-2009-cu illər ərzində ÜMG 29764,9 mln avrodan 29396 mln avroya və eləcə də 2014-2015-ci illərdə 54959,2 mln avrodan 46257,7 mln avroyacan enmişdir. Bu həm də adambaşına ÜMG-ə də aid etmək olart. Odur ki, 2008-2009-cu illər ərzində 3414 avrodan 3330,1 avroya və 2014-2015-ci illər ərzində 5837,3 avrodan 4854,3 avroyacan enmişdir. Əsas fondlarda bu cür hallar görünməsə də investisiya qoyuluşlarında enmələr olmuşdur. 2008-2009-cu illər ərzində enmələr 9944,2 mln manatdan 7724,9 mln manata eləcə də 2014-2015-ci illər ərzində 17618,6 mln manatdan 15957 mln manatacan olmuşdur. İQİ yəni inflyasiya da bu 2 dövr ərzində daha yüksək olmuşdur.

III Fəsil. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADİYYATIN MAKROİQTİSADİ TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİ YƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ

3.1. Respublikada milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin müasir dünya iqtisadi reallıqlarına uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının çox önəmli istiqaməti ümumilikdə milli iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Aydınır ki, hər bir dövlətin milli iqtisadiyyatının gücü, təkrar istehsal şərtləri, malik olduğu ehtiyatlar balansı, onlardan istifadə həddi, habelə beynəlxalq çərçivədə onların reallaşdırılması mümkünlüyü tədavülə verilən əmtəə və xidmətlərin dünyavi standartlarına nə qədər cavab verməsindən, yəni onun rəqabətə dayanıqlılığından çox asılı olur.

Bütövlükdə, milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin dəyərləndirilməsində onun rəqabətə davamlılığının kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi prinsiplial əhəmiyyətli hesab edilir. Qeyd etmək vacibdir ki, milli iqtisadiyyatın rəqabətliliyi qarışıq bir ifadə olmaqla, müxtəlif iqtisadçı alimlər onu fərqli şəkildə xarakterizə edirlər. Çox zaman, milli iqtisadiyyatın rəqabətliliyi anlayışı, onun sahələrinin eyni zamanda firma və müəssisələrin rəqibi ötmək qabiliyyəti və beynəlxalq miqyasda möhkəmlənmək səviyyəsi başa düşülür. Bu cəhətdən milli rəqabət qabiliyyətinin araşdırılıb bilinməsi ayrı-ayrı ölkələrdə rəqabət üstünlüklərinin nə dərəcədə zəif və yaxud güclü olmasını səciyyələndirməyə imkan verir.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət qabiliyyətliliyi ifadəsi bəzən səmərəlilik kateqoriyasıyan səhv salınır. Rəqabət qabiliyyətliliyi anlayışı səmərəliliyə nisbətən daha dərin bir anlayışdır. Aydınır ki, səmərəlilik bütövlükdə xərclərin nəticələrə nisbəti halında hesablanır. Rəqabət qabiliyyətliliyi fərqli olaraqsa milli iqtisadiyyatın rəqabətə qarşı olan qabiliyyətini və gücünü ifadə edir. Belə ki, qabiliyyət mövcud bir imkan kimi anlaşılmaya da bilər. Həmçinin, rəqabət

qabiliyyətliliyi səmərəlilikdən ayrı olaraq resurs potensialından faydalanmağın mütləq göstəricisi olmamaqla bərabər və onu kəmiyyət cəhətdən birbaşa qiymətləndirmək qeyri mümkündür. Onun səviyyəsi hansısa bir rəqabət aparıcı iqtisadi subyektinə nisbətən müəyyən olunur. Bu cəhətdən rəqabət qabiliyyətliliyi nəinki, ölkədə iqtisadiyyatın sırf özünün keyfiyyət dərəcəsini yüksəltmək sayəsində həmçinin, digər rəqiblərin müxtəlif üsullarla inkişaf imkanlarının hüdudlaşdırılması yolu ilə də qazanıla bilər. Yazılanlar belə bir nəticəyə gətirir ki, rəqabət qabiliyyəti ifadəsi səmərəlilik kateqoriyası ilə bərabər həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyinə çatması problemini də özünə aid edir. Odur ki, səmərəlilik ölkənin milli iqtisadiyyatının iqtisadi təhlükəsizliyini prinsiplərinin diqqət edilməsi ilə müşahidə olunmazsa, onda müəyyən müddətdən sonra onun rəqabətliliyi həm arta bilər, həm də onu xeyli aşağı həddə sala bilər. Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda və həmçinin dünya təcrübəsində rəqabət qabiliyyətliliyi mezo, mikro-makro və mezo səviyyədə müəyyənləşir. Rəqabət mübarizəsinin super makro səviyyəsi makroiqtisadi səviyyədə qiymətləndirilərkən onda nəinki fərqli-fərqli milli iqtisadiyyatlar həmçinin böyük ölkələr birliyi anlaşılmalıdır. O da aydındır ki, hədəflənən məqsədə uyğun olaraq onların meyarları və həyata keçirilməsi mexanizmi müəyyənləşdirməlidir. Yazılıb bu qeyd edilənlər bizə belə qərara gəlməyə imkan verir ki, milli iqtisadiyyatda bazar subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyi onun imkanlarının formalaşması və istifadə olunması strategiyası ilə müəyyənləşir. Araşdırma onu göstərir ki, adətən rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi son nəticədə, inhisarların əmələ gəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Qloballaşa dövrünü yaşayan bir sıra dövlətlərin inkişaf xarakterinin tədqiqi onu göstərir ki, milli iqtisadiyyatın rəqabət dözümlülüyü bir sıra hallarda texnoloji-innovation amillər sayəsində deyil, ilk öncə ucuz istehsal amilləri sayəsində əldə edilir. İstehsal amillərinin yetərincə olması nisbətən aşağı qiyməti və habelə bu amillərdən ekstensiv istifadə ancaq az zaman ərzində milli iqtisadiyyatın rəqabətliliyinin yüksəldilməsini təmin edilə bilər. Bu cür bir vəziyyətdə çözüm yolu o olar ki, bu zamanda qazanılan yüksək gəlirləri ölkənin iqtisadiyyatının texniki və texnologiya gücünün yüksəldilməsinə, onun

strukturunun daima dəyişən şərait və tələbata uyğunlaşdırılmasını təmin etsin. Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatların transformasiya proseslərinə aktiv olaraq qoşulması onun rəqabət qabiliyyətliliyinə eləcə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin dərəcəsinə güclü təsir göstərir. Ölkənin iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin fərqli-fərqli üsullarla və yollarla əldə olunmasına rəğmən, bütövlükdə onları üç qrupa ayırmaq olar. İlki, resurs, yəni bu və digər ehtiyatların yetərincə olması, ikinci, mövcud olan resurslardan istifadə həddi, üçüncüsü, milli iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığını təmin etməyə imkan verən plan və proqram strategiyasının mövcudluğu.

Araşdırma və təhlil göstərir ki, transformasiya şəraitində yaranan Milli iqtisadiyyatlar zamanla açıq iqtisadiyyata keçirlər. Açıq iqtisadiyyat şəraitində iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması mühüm şəkildə onların beynəlxalq rəqabətliliyi və ölkədə reallaşdırılan xarici iqtisadi siyasətin səviyyəsiylə birbaşa bağlı olur. Odur ki, milli rəqabət qabiliyyətliliyi nəticə olaraq daxili və xarici, sosial, siyasi, iqtisadi və digər amillərlə şərtlənir.

Mütləqdir ki, bunlar öz növbəsində dəyişilmə şəraitində ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyi ifadəsinin mənasının, meyarlarının göstəricilər sisteminin həmçinin, təmin olunmasının əsas istiqamətlərinin həm nəzəri həm də əməli cəhətdən yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir.

Aydındır ki, rəqabət qabiliyyətliliyi ifadəsinin sistemli olaraq tədqiq edilməsi birinci dəfə A.Smitin «Xalqların sərvətlərinin təbiəti və səbəbləri haqqında» (1776) tərkatında öz əksini tapmışdır. Smit, merkantilistləri əks olan mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsini elmə gətirdi. (<https://banker.az/adam-smitin-iqtisadi-t%C9%99limi/>) O, deyirdi: «Bir çox ölkələr əmtələri başqa ölkələrə nisbətən daha səmərəli şəkildə istehsal edə bilirlər. Bu üstünlüklər xüsusən təbii-iqlim şəraitinin yaxşı olması sayəsində əldə olunur». (http://elibrary.bsu.az/books_460/N_391.pdf) A.Smitin ideyalarını daha da inkişaf etdirməklə David Rikkardo 1817-ci ildə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini elmə gətirdi. Ümumi şəkildə bu nəzəriyyəni izah etməyə çalışsaq, qeyd etməliyik ki, müxtəlif ölkələr fərqli əmtəələr istehsal etdiyi eyni zamanda mütləq üstünlükləri nəzərə alaraq müəyyən məhsul istehsalına görə

ixtisaslaşır ki, bu da həmin ölkənin digər ölkələrdən nisbətən daha aşağı qiymətə gəlməsiylə nəticələnir. (Satlıgan)

Mütləq üstünlüklər həmçinin, müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyələrinin qarşılıqlı dəyişilməsi öz əksini iqtisadçı alimlər Berti Olin və E.Hekşerin əsərlərində tapmışdır (1919-1935-ci illər). Bir çox iqtisadi ədəbiyyatda bu isveç alimlərinin nəzəriyyəsi istehsal amillərinin birgə nəzəriyyəsi kimi elmə daxil olmuşdur. Berti Olin və E.Hekşerinin fikrincə, əmək resursları, kapital və torpağa nəzərən daha çox olarsa, onda çəkilən xərclər az olacaq, beləliklə də torpağın qiyməti və həmçinin kapitalla istifadə olunan xərclər də yuxarı olacaq. (<http://debis.deu.edu.tr/userweb//dilek.seymen/dosyalar/Heckscher-Ohlin%20Teoremi.pdf>)

Hərçənd əmək ehtiyatları məhduddursa, o zaman onun kapital və torpağa nisbətən dəyəri yüksək olacaqdır. Hekşer-Olin teoreminin mənası ondan ibarətdir ki, dövlət məhsul istehsalında lap çox effektiv istifadə edilən istehsal amillərini yəni məhsulları ixrac edir eyni zamanda nadir istehsal amillərindən yaranan məhsulları isə daha çox idxal edir.

Rus mənşəli amerikan alimi və Nobel mükafatı laureatı alan V.V.Leontyev isə istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsinə əks çıxdı. Onun «Leontyev ziddiyyəti» adlı nəticələri Hekşer-Olinin fikirlərinə tamamilə əks idi. V.V.Leontyev araşdırmasından belə bir fikrə gəldi ki, kapital çoxluğuna baxmayaraq Amerikanın ixracında əsasən elm tutumlu məhsullar çoxluq təşkil edir. Hərçənd ki, mövcud resurslar səviyyəsinə görə Amerikanın ixracında əsasən kapital tutumlu məhsullar çoxluq təşkil etməli idi.

M.Porter XX əsrin 90-cı illərində rəqabətli üstünlükləri nəzəriyyəsini elmə gətirdi. (Πορτερ) Onun nəzəriyyəsinə görə bu üstünlük resurslardan istifadənin səmərəlilik dərəcəsini əks etdirir. Nəzəriyyə həm firma, həm də milli iqtisadiyyatda praktiki olaraq doğrulanmışdır. M.Porter bildirirdi ki, uzun illər iqtisadiyyatda tətbiq olunan istehsal amillərinin rəqabət qabiliyyətliliyi modeli bu gün öz gücünü itirmişdir.

Bu ideya ordan irəli gəlmişdir ki, son zamanlarda ölkədə əsas istehsal amillərinin var olma səviyyəsindən asılı olaraq sahələrin rəqabətliliyinin aradan

qalxması ümumilikdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yaranmasının şərtlərini əsaslı olaraq deformasiyaya uğratdı. Odur ki, ayrı-ayrı iqtisadiyyatlara dair geniş faktiki materialları araşdırmaqla M.Porter (Портер) daha orijinal bir nəzəriyyə- rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsini elmə gətirdi. Milli romb kimi adlandırılan ideyanın əsasını ölkədəki makroiqtisadi şəraiti formalaşdıran müəssisənin fəaliyyəti təşkil edir.

Dövlətin potensial rəqabət üstünlüyünün həyata keçirilməsi üçün əlverişli və qeyri-münasib aləmi yaradan amilləri «milli romb» müəyyənləşdirməyə əsas verir.

Bu amillər Porterə görə aşağıdakılardır. İlki, amillərin parametrləri. Başqa bir sözlə desək ölkənin rəqabətliliyini maddi və qeyri-maddi istehsal amillərinin xüsusiyyətləri ölkənin rəqabətə davamlılığının formalaşdırılması, əsasən, ixrac yönümlü bölmələrin inkişafı üçün əsas sayılan maddi və qeyri-maddi amilləri aid edir. Bu dövrdə ölkə daxilində milli iqtisadiyyatın rəqabət mühitinin yaradılması çox vacibdir. İkincisi, məhsula olan tələbatın parametrləri. Tələbatın parametrləri dedikdə ilk öncə alıcıların məhsulun keyfiyyətinə və kəmiyyətinə olan istəkləriylə bərabər tələbin tutumunun və tələbin dinamikasını özündə cəmləyir. Üçüncüsü, milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə rəqabət üstünlüyü onda yetərinə səmərə verir ki, hər hansı bir sahəylə bağlı olan başqa sahələrdə yüksək formada rəqabət qabiliyyətliliyinə sahib olsun və müvafiq sistem formalaşdırsın. Dördüncüsü, milli iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının təmin olunmasında ictimai və tarixi-siyasi aləmdən asılı olaraq yarana bilən subyektiv və obyektiv şərtlər dövlətin rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsinə yüksək həddə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Misal üçün, dünyada texnika-texnologiyada yarana bilən inqilabi dəyişikliklər, qlobal səviyyədə neftin dəyərinin kəskin artması və ya aşağı düşməsi, bununla da beynəlxalq və milli valyuta məzənnələrinin qalxıb düşməsi, münaqişələr, kataklizmalar və s. Respublikamızın son zamanlar təcrübəsi göstərir ki, sadalanan bu amillər ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın artım sürətinə və xarakterinə olan güclü təsirini nəzərə alaraq bunlar, tədqiqatın digər bölmələrində araşdırılıb təhlil edilməyə cəhd edilmişdir. Beşincisi, ölkələrin təcrübələrindən belə nəticəyə gəlinir ki, hər hansı dövlətin yetərinə təbii əmək ehtiyatlarına üstünlüklərə görə sahib

olması həmin ölkənin iqtisadiyyatını beynəlxalq miqyasda rəqabətə davamlılığını avtomatik təmin etmir. Beləliklə, bu üstünlüklərin həyata keçirilməsi üçün ölkənin mövcud potensialı, reallıqları və beynəlxalq səviyyədə yer almış innovasiya proseslərini diqqətdə saxlıyaraq iqtisadi siyasətin yaradılması və reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən qloballaşma şəraitində ölkənin milli iqtisadiyyatının dünya ölkələrinin təsərrüfatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmləndiyi müasir şəraitdə hökumət tərəfindən milli bazar mexanizminin ən əlverişli liberal və himayədar prinsiplərin qarşılıqlı asılılığına əsaslanan iqtisadi siyasətin yürüdülməsi çox vacib və əsas hallardan hesab edilməlidir.

Yazılan bu prinsiplər baxımından respublikamızda ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin dinamik olaraq yüksəldilməsini nail olmaq üçün ölkəmizin prezidentinin yanında rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması üçün xüsusi səlahiyyətli şüranın formalaşdırılması məqsədəuyğundur.

2008-ci İEÖ-lərdə geniş vüsət almış maliyyə böhranı yenə də o müddəanı sübuta etdirdi ki, sırf bazar mexanizmi yüksək səviyyədə təkmil olsa da, bu mexanizm hər bir ekoloji və sosial-iqtisadi problemləri faydalı və səmərəli şəkildə həll etmək gücündə deyildir. Sırf buna görə də, bazar iqtisadiyyatlı və inkişaf etmiş ölkələr yaşanan dərin maliyyə böhranının dağıdıcı iqtisadi böhranla sonlanmasının qarşısını almaq və ya yumşaltmaq üçün maliyyə-kredit münasibətlərinin, həmçinin beynəlxalq səviyyədə iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləməsi əsasında təkrarən qurulması ilə bağlı vacib tədbirlər həyata keçirirlər. Odur ki, hazırda beynəlxalq iqtisadiyyata fəal şəkildə keçid edən Azərbaycan bu proseslərdən lazımı nəticələr çıxarmalı və ölkənin iqtisadi strategiyasına müvafiq düzəlişlər etməlidir.

Aydındır ki, ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının təmin olunmasının mühüm bazası hər bir dövlətin sahib olduğu təbii ehtiyatlar balansıdır. Bu resurslar dəyərləndirilərkən nəinki onların var olan vəziyyəti, həmçinin qısa zamanda texniki-texnoloji irəliləyişlərin təsirinin gücü altında dövriyyə əlavə edilən bilən ehtiyatlar, habelə onlardan səmərəli formada istifadə potensialı nəzərə alınaraq dəyərləndirilməlidir. Bir sıra dövlətlərin tarixi onu məlum edir ki, bəzən

ehtiyatların yetərincə olması iqtisadi inkişaf sürətinə həmçinin xalqın həyat səviyyəsinə mənfi olaraq təsir göstərə bilər. Və yaxud, «Holland sindromunun» olmaması üçün iqtisadi artımın çox istiqamətli (vektorlu) artımına çalışmaq, təbii ehtiyatların reallaşdırılmasında qazanılan gəlirlərin milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasına və ümumilikdə iqtisadiyyatın rəqabətliyinin artırılmasına istiqamətlənməsi çox mühümdür. Aydındır ki, ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsində insan amili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumilikdə milli iqtisadiyyatın dinamikliyinin təmin olunmasının müxtəlif üsullar üzrə araşdırması onu göstərir ki, elə ölkələr bu sahədə yetərincə nəaliyyətlər qazanırlar ki, həmin ölkələrin bu sahədə siyasəti daima dəyişən tələbə və mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə sahib gücü olsun. Ona görə ki, müasir dövrdə davamlı insan inkişafına nail olmadan sosial və iqtisadi artımın birlikdəliyinə nail olmadan təzə informasiyaya, biliklərə sahib intellektual qüvvə formalaşdırmadan, yalnız milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı artımına çatmaq mümkün deyildir.

Ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yaradılmasında dövlətin obyektiv və subyektiv vasitələrin rolunun nəzərə alınmasının vacibliyini M.Porter xüsusi olaraq yazırdı. Məsələn, beynəlxalq maliyyə bazarlarında əmələ gələn proseslər, ehtiyatların qiymətinin səviyyəsinin güclü dəyişməsi, siyasi və makroiqtisadi sabitliyin olması və yaxud pozulması onun səviyyəsinə güclü həddə təsir edir. Eyni zamanda müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, ölkənin milli rəqabət üstünlüyünü yaratmaq məqsədi ilə ölkə «milli rombun» determinantlarına müxtəlif yollarla təsir göstərə bilər. Bu yollara vergi, antiinhisar siyasəti, gömrük, pul-kredit və s. aid ola bilər. Ancaq, burada bir məsələni vurğulamaq vacibdir ki, həmin yollar düzgün ölkənin iqtisadi siyasəti ilə reallaşa, inkişaf etdirilə və ya tərsi zəiflədə bilər.

Son zamanlarda milli rəqabət qabiliyyətinə aid çox geniş vüsət almış müasir konsepsiya yaranır. İqtisadiyyatın qloballaşdığı bir zamanda ölkələr öz iqtisadi siyasətində milli iqtisadiyyatın rəqabətliyinin yüksəldilməsi məsələsini əməli cəhətdən nəzərə almağa çalışırlar. Ona görə də 1985-ci ildə Amerikada sırf rəqabət

məsələləri ilə əlaqəli Prezident yanında Komissiya qurulmuş və sonrakı ildə isə Rəqabət Qabiliyyətliliyi Siyasəti adlı Şura yaradılmışdır. Belə qurumları yaratmaq məqsədi ilə AŞ-sına aid olan dövlətlər Lissabon bəyannaməsini 2001-ci ildə qəbul etdilər. Lissabon Bəyannamənin vacib məqsədi bundan ibarətdir: « Avropa Şurası həmin ildən etibarən dünyada daha çox sayda davamlı iş yerlərinin və insan inkişafı mərkəzlərinin yaradılmasına qadir olan və həmçinin, iqtisadi biliklərə söykənən və rəqabətə davamlı ölkələrin inkişaf təcrübəsi araşdırılıb geniş tətbiq olunmalıdır.

Aydınır ki, dünya reytinglərində qloballaşma dövrünü yaşayan Respublikamız rəqabətə davamlılığına görə ənənəvi inkişafda olan dövlətlər qrupuna aid edilir. Bir qayda olaraq, keçid iqtisadiyyatını yaşayan belə ölkələrdə baş verən əlverişsiz investisiya mühiti, siyasi-iqtisadi qeyri-sabitlik, həmçinin, iqtisadi fəaliyyətdə böyük risklərlə nəticələnmə bilər.

Respublikamızın Milli iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüklərinin dünyəvi standartlara tam olaraq uyğun olması məqsədlə bu yolda çoxlu işlər görmək vacibdir. Bu cəhətdən ölkənin milli iqtisadiyyatını qurarkən onun rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün dövlətin iqtisadi siyasəti düzgün qoymalıdır. Ölkənin iqtisadiyyatının sahib olduğu rəqabət üstünlüyü mövcud iqtisadi sistem, elmi-texniki inkişaf, istehsal, təşkilati idarəetmə üsulu, sosial-mədəni səviyyəsi, istehsal potensialı və sahib olduğu ehtiyatlardan istifadənin səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyünün təmin olunması, onun yaradılmasının, təhlükəsizliyinin qorunması, son olaraq xalqın həyat səviyyəsinin artırılmasının, başqa sözlə, ölkənin milli iqtisadiyyatının yaradılması və inkişafında önəmli rolunu olan insan inkişafının mühüm şərti kimi çıxış edir.

Dünya İqtisadi Forumunun topladığı hesabatlarda da ölkəmizdəki iqtisadi inkişaf hədləri öz əksini tapmışdır. Rəqabət üstünlüklərinin artırılması indeksi əsasən rəqabət qabiliyyətliliyində qısa müddətli zamanda yüksək sürətə nail olmağa imkan verən iqtisadi institutları birləşdirir. Rəqabət qabiliyyətliliyinin cari əmsalı isə bazar quruluşunu, mikroiqtisadi institutların modelini və cari vəziyyətdə rifahın ən yüksək həddini təmin edən sosial-iqtisadi siyasətdə istifadə olunur.

Dövlətimizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası genişləndikcə ölkənin iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması meydana yeni məsələlər çıxarır. Bu cəhətdən ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyiylə bağlı danışıqlar prosesində, qeyd olunan problemlərin həllinin vacibliyi əsas gətirilməklə, başqa ölkələrlə müqayisədə daha çətin vəziyyətdə üzvlük prosesinə qoşulduğumuzun diqqətə alınmasına çatmaq olduqca mühümdür. Əks halda isə, indiyə kimi ölkənin maliyyə ehtiyatlarının çox məhdud olduğundan kifayət qədər təmin olunmayan və qoyulan investisiya azlığı səbəbindən texnoloji və texniki irəliləyişlərin gecikdiyinə görə hazırda rəqabətə gücü aşağı olan, ancaq potensial və cari səmərəliliyə malik olan istehsal bölmələrinin inkişaf perspektivlərini geri salmış olarıq.

Bu məqsədlə, cari dövrdə bir sıra istiqamətlərdə işlərin sürətləndirilməsi tələb olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünə nail olunması və buna uyğun formada daxili bazarın xarici bazarlarla rəqabətinə imkan yaradılması, həmçinin, daxili və xarici bazar qiymətlərinin tarazlılığının təmin olunması;
- milli valyutanın dönərliliyinə nail olunması;
- milli iqtisadiyyatın dövlətin beynəlxalq əmək bölgüsündə yiyələndiyi üstünlükləri, iqtisadi potensialının cari vəziyyəti və cəmiyyətin daxili tələbatlarını nəzərə almaqla düzgün strukturun yaradılmasının başa çatdırılması;
- ölkədə sosial-iqtisadi, texniki-istehsal, ekoloji və elmi-texniki bölmələrdə beynəlxalq standartlara çatmaq;
- ölkədə investisiya mühitinin stimullaşdırılması, daha səmərəli vəziyyətə çatdırılması, başqa sözlə, ölkənin milli iqtisadiyyatına investisiya yatırılmasının gücləndirilməsi;
- milli iqtisadiyyatın strateji cəhətdən inkişafı üçün vacib sayılan sahə və bölmələrin saxlanılması barəsində ütt ilə razılaşma haqqında siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və xalqın milli mənafeələrinin təmin olunması çox mühümdür.

ÜTT üzv olma təşəbbüskeşiyilə, məşğulluğun həddinin potensial azalmasıyan nəticələnən itkilərin kompensasiyasıyla bağlı olan xərclərin, komplektləşdirici mallar, yarımfabrikatlar və ümumsənaye təyinatlı məhsullar üzrə səmərəli kooperasiyasının artımı sayəsində istehsal xərclərinin minimumlaşdırılması üçün şəraitin təminatı məqsədiylə kiçik sahibkarlığın gücləndirilməsi vacib sayılır. Odur ki, ÜTT-yə üzvlükdən lazımınca faydalanmaq üçün məqsədyönlü islahatlar qəbul etməklə dünya bazarında güclənən rəqabət şəraitində ölkənin iqtisadiyyatının artımının dinamikliyini təmin edə bilən sistem hazırlanmalıdır. ÜTT-yə daxil olmaq məqsəd kimi deyil, Respublikamızın iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyünün təmin olunması və dünya təsərrüfat sahələrinə səmərəli inteqrasiya olunması üzrə görülən işlərin yalnız hansısa bir mərhələsi kimi çıxış etməlidir.

3.2. Azərbaycanca milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizminin Strateji Yol Xəritəsinin əsas müddəalarına, strateji hədəf və baxışlarına uyğun olaraq təmin edilməsi məsələləri

Dünya ölkələrinin təcrübəsi onu göstərir ki, qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişaf modelinə keçidinin çox önəmli şərti bu dövrdə reallaşdırılan makroiqtisadi siyasətin transformasiya şəraitində dünya iqtisadiyyatında yer almış proseslərə nə səviyyədə uyğunluqlaşmasından, ölkənin milli iqtisadiyyatın fəaliyyətində həyata keçiriləcək dövlət müdaxiləsinin ən əlverişli nisbətinin aydınlaşdırılmasından, habelə bu qurulan siyasətin bazarın ayrı-ayrı subyektlərinin maraqlarının tətbiqinə nə səviyyədə cavab verməsindən bilavasitə asılı olur. Həmçinin, son zamanlarda respublikamızda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin sistemli analizi və qiymətləndirilməsi göstərir ki, faydalı və əlverişli fəaliyyət göstərən bazar sistemini və dövlət infrastrukturunu qurmadan sırf liberal prinsiplərə söykənən iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişaf cəhətindən keyfiyyətcə yenidən yaradılması əslində mümkün deyildir. Bu

cəhətdən son zamanlarda Azərbaycanda iqtisadi inkişafın sürəti və dinamikasında toplanan makroiqtisadi göstəricilər, yaradılan potensial hazırki günümüzdə dövlətimizin uzunmüddətli inkişafa keçidini nail olmaq üçün ən yaxın zaman üçün işlənilib hazırlanan sosial-iqtisadi strategiyanın əsas məqsədinə çevrilmişdir. Biz bunu artıq, 2008-2011-ci illərdə qəbul olunmuş iqtisadi inkişaf strategiyasının məzmununda aydın görə bilərik. Tədqiqatın ilkin bölmələrində yazıldığı kimi, bəzi iqtisadçılar uzunmüddətli inkişafı davamlı olaraq iqtisadiyyatın “nisbətən daimi” sürətlə inkişafı kimi şərh edirlər. Realdə isə, dayanıqlı və davamlı inkişafın belə formada anlaşılması onun mahiyyətinin təhrif olunması kimi qiymətləndirilməlidir. Odur ki, dayanıqlı və dinamik inkişaf qeyd olunandan da geniş bir ifadə olmaqla iqtisadi artımın müvazinətini, iqtisadi, ekoloji, sosial, iqtisadi və s. şərtləri nəzərdə saxlayaraq onun gələcək artıma yaratdığı zəmin baxımından dəyərləndirilməsini tələb edir. Dayanıqlı və dinamik inkişafın təmin olunması digər amillərlə bərabər başlıca olaraq milli iqtisadi sistemin daima dəyişən xarici və daxili amillərə və tələbatlara nə səviyyədə cəld uyğunlaşması imkanını nəzərdə tutur. Məlumdur ki, transformasiya şəraitində ölkənin iqtisadiyyatının davamlılığının təmin olunması və gücləndirilməsinin ilkin əsasını iqtisadi artımın innovasiya əsaslarının qurulması təşkil edir. Qeyd olunanlar öz növbəsində qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin olunması ilə əlaqəli müvafiq iqtisadi siyasətinin qurulmasını obyektiv zərurətə çevirir. Odur ki, dövlət xərcləri, vergi rüsumlarının səviyyəsi, inflyasiyanın həddi, dövlət institutlarının keyfiyyətiylə əlaqəli ölkədə yerinə yetirilən iqtisadi siyasət ümumilikdə iqtisadi inkişafın xarakterini özündə cəmləyir. Əlbəttə, bu zaman dayanıqlı və davamlı inkişafa nail olunmasının dövlət mexanizmi ilə bərabər qurulmuş bazar sisteminin fəaliyyətinin mükəmməlləşdirilməsi də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı və dinamik inkişaf strategiyası qurularkən milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafına təsir göstərən daxili və xarici amil iqtisadi mühitin dinamik və davamlı inkişaf prizmasından qiymətləndirilməsini, ilk olaraq onların strukturunun ayırd edilməsini tələb edir. Burada ölkədaxili amillərə: təbii, iqtisadi, sosial mühit aid oluna bilər.

Xarici iqtisadi aləm isə adətən xarici bazarlarda kapital, xammal və digər istehsal ünsürlərinin konyukturasi, habelə dövlətin dünya standartları prizmasından artım səviyyəsi, ölkənin milli iqtisadiyyatının dünya ölkələri ilə əməkdaşlığın miqyası və səmərəlilik göstəricilərinə uyğunluğu qiymətləndirilir. Xarici sosial mühitə ilk olaraq qlobal sosial problemlər, təbii mühitəsə qlobal səviyyəli texnogen təbii fəlakətlər, hadisələr aid edilir. Dayanıqlı və dinamik inkişafın təmin olunması baxımından yuxarıda yazılan amillərin qruplaşdırılması əslində şərti xarakter daşıyır. Real iqtisadi hadisələr gedişində həmin amillərin ölkə iqtisadiyyatında inkişafa təsiri yüksək həddə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında dəyişə bilər. Belə ki, bu amillərin dinamik inkişafa təsiri, onların meydana gəlməsi və reallaşdırılması mümkünlüyünü bütün hallarda qiymətləndirilməsi daha məqsəduyğundur. Aydın ki, bu sahədə ölkənin iqtisadi siyasəti dayanıqlı və davamlı inkişafın makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi praktiki olaraq siyasi, sosial-iqtisadi, ekoloji siyasəti sayəsində reallaşdırılır. Həmçinin bu zaman dayanıqlı və davamlı inkişafın makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinin investisiya, maliyyə, daxili-xarici, innovasiya, sənaye siyasətləriylə qarşılıqlı formada dəyərləndirilməsi şərtidir. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək vacibdir ki, transformasiya şəraitində ölkənin milli iqtisadiyyatının qurulması və nəticədə dinamik inkişafa keçidçün zəminin yaradılmasıyla əlaqəli reallaşdırılan iqtisadi siyasətin dinamikasına ölkədə reallaşdırılan sabitləşmə və regional siyasətin mahiyyəti və miqyası da qüvvətli təsir göstərir.

Bir sıra ədəbiyyatlarda iqtisadi strategiyanın məzmunu bəsit formada izah olunur və bunu konkret proqram və strateji planlarla səhv salırlar. Bu cəhətdən iqtisadi strategiya ilə əlaqəli aşağıdakı iqtisadçıların fikirləri maraq oyadır.

Məsələn, Professor Sençaqov yazır ki, “Strategiya dedikdə iqtisadi institutların və siyasətin ancaq dəyişmə trayektoriyası deyil, həmçinin o, bu iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahə, ərazi quruluşlarının resurs bazasının inkişafıdır. Nəticə olaraq bu, mezo, mikro və makro, eləcə də sosial indikatorların trayektoriyasıdır”. (http://elibrary.bsu.az/yenii/iqtisadkitablar/113_iqtisadi.pdf)

Deyilən fikirlərlə bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi strategiya ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinin əsas hissəsi olmaqla bərabər hər bir konkret vəziyyətdə ölkənin qarşısında duran mühüm sosial-strateji vəzifələri faydalı həll etmək məqsədilə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin müxtəlif miqyas, forma və prinsiplərini konkretləşdirir. Həmçinin, bu zaman müvafiq iqtisadi siyasət ilkin olaraq pul-kredit, maliyyə, xarici iqtisadi, institusional, innovasiya-investisiya, struktur, sosial, qiymətin əmələgəlmə, regional siyasətlərin mexanzimləri və prinsipləri dəqiqləşdirilir və daha sonra cari dövr üçün perspektiv iqtisadi strategiya qurulur.

Qeyd etmək mütləqdir ki, bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda və praktiki cəhətdən edilən təcrübələrdə davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafın əsas 3 ssenarisi, ixrac-xammal, innovasiyalı, innersiyalı ssenari nəzərdən keçirilir. Bu məsələnin köklü təhlilinə ehtiyac olmadığına görə qısaca olaraq desək, innersiyalı inkişaf ssenarisi dedikdə, enerji-xammal kompleksinin qorunmasını; innovasiya ssenarisi son texnoloji üsulların geniş şəkildə tətbiqini; ixrac-xammal ssenarisi isə ölkənin rəqabət qabiliyyətliyindən tam istifadə olunmasını, bununla da irimiqyaslı layihələrin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Onda adətən neft-qaz sahələrinin ÜDM-də xüsusi çəkisi xeyli enir. Bununla bərabər, V. May hesab edirdi ki, qeyd olunan inkişaf ssenariləri alternativ artım yolu kimi qiymətləndirilməməlidir, onlar əslində dövlətin milli iqtisadiyyatının innovativ keyfiyyətə nail olunması ardıcılığıdır. Bu cəhətdən, əlverişli artım vəziyyətində iqtisadi artım innersiyalı ssenaridən, innovasiyalı inkişaf ssenarisinə keçidi təmin edir. Müxtəlif ölkələrin keçdiyi inkişaf əlaqəli iqtisadi artım tempinin təhlili göstərir ki, xammal-ixrac ssenarisində ÜDM-in orta illik artım sürəti 5-5,5%, innersiyalı inkişaf ssenarisində 3-3,5%, innovasiyalı ssenaridə isə 6-6,5% təşkil edir. (http://www.aak.gov.az/avtoref_to_mudaf/pdf_to_mudaf/iqt/iqt_n_ocy29_01_14.pdf)

Məlumdur ki, xarici-ticarət münasibətlərinin liberallaşdığı müasir şəraitdə Azərbaycanın emal sənayesi malları vasitəsilə dünya bazarına inteqrasiyanın artırılması imkanları hələ ki, elə də asan bir məsələ deyildir. Çünki, ölkə daxilində

istehsal edilən bir sıra məhsulların keyfiyyəti, texniki səviyyəsi digər ölkələrin ümumilikdə dünya standartlarına tam olaraq cavab vermədiyi və istehsala çəkilən xərclərinin yüksək həddə olmasından onların beynəlxalq aləmdə rəqabətə davamlılığı xeyli aşağı olur ki, bununla da ölkəmizin hazır məhsul tərəfindən ixracını artırması imkanlarını çox məhdudlaşdırır.

Təhlil, qeyd etdiklərimiz göstərir ki, dövlət milli iqtisadi stratejiyanı qurarkən ilkin olaraq doğru prioritetləri seçməlidir. Bir sıra tədqiqatçılar pul-kredit xidmətləri sahəsinin, bəziləri sənayenin və insan potensialının inkişafının təmin olunmasını və başqaları isə nəqliyyat kommunikasiyası, turizm sferasının üstün formada inkişaf etdirilməsini əsas hesab edirlər. Bir sıra hallarda isə əsas amil kimi dünya iqtisadiyyatında yer almış qabaqcıl meyllərə uyğunlaşmağı təklif edirlər. Sadalanan istiqamətlərin vacibliyini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, fikrimizcə perspektiv imkanları qiymətləndirərkən əsas meyar ölkəmizdə dayanıqlı və davamlı inkişaf prizmasından bu istiqamətlərin ölkəmizin tarazlı və dinamik inkişafına nail olmaq qabiliyyəti ilkin əsas götürülməlidir. Xüsusi olaraq bildirmək lazımdır ki, tarazlı inkişafa nail olmaq üçün ölkədə reallaşdırılan maliyyə-büdcə, vergi, kredit siyasəti və ictimai-iqtisadi yollar məhz bu məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Amma o da var ki, Respublikamızda xammal-ixrac yönlü inkişafının perspektivlərini nəzərə almadan yalnız innovasiyalı iqtisadi inkişafa tam istiqamət götürülməsi heç də iqtisadi inkişafda tarazlığa səbəb ola bilməyəcək. Odur ki, mövcud reallıqları diqqətdə saxlıyaraq respublikamızda iqtisadi inkişafın hər bir potensiallarını uzlaşdırmaqla dinamik inkişafa çatmaq mümkündür. Dünya təcrübəsi bizə sübut edir ki, bu zaman iqtisadiyyatda yaranan problemlərin və ziddiyyətlərin uzlaşdırılması çox vacib sayılır.

XXI əsrin əvvəlində əldə olunan yüksək iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf probleminin tədqiqinə olan marağı yenidən kəskinləşdirdi ki, bu öz əksini münasib iqtisadi strategiyalarda tapmalıdır. Odur ki, qarşıda duran əsas problem enerji daşıyacılarına qiymətin kəskin yüksəldiyi bir şəraitdə iqtisadi artımın keyfiyyətinin təmin olunması məsələsi ilə bağlıdır.

1973-1974, 1979-1981-ci illərdə aydındır ki, qlobal aləmdə enerji daşıyıcılara olan qiymətin səviyyəsinin bir neçə səfər artması nəticəsində iqtisadi inkişafın sürəti İEÖ-lərdə kifayət qədər aşağı enmişdi. Bunları nəzərə alaraq günümüzdə ölkəmiz elə bir iqtisadi siyasət yeritməlidir ki, əldə olunan külli miqdarda neft gəlirləri elə cür iqtisadi potensiala çevrilsin ki, respublikamızın davamlı və dayanıqlı iqtisadi artımına nail olmağa imkan yaratsın.

Bu cəhətdən yaxın gələcəkdə ölkəmizdə emal sənayesi sektorlarının sürətli inkişafının təminatı xüsusi olaraq əhəmiyyətlidir. Hesablamalar bizə onu göstərir ki, istehsalın çox tərəqqi amillərinin tətbiqi sayəsində ilkin ehtiyatların emalının dərinləşdirilməsi nəticəsində əlavə dəyəri 5-10 dəfə yüksəltmək olar.

Təhlil onu da göstərir ki, qloballaşma prosesinin ilkin mərhələsində ölkənin milli iqtisadiyyatının qurulması və inkişafında ölkənin xarici dövlətlərlə əmtəə, xidmət, kapital mübadiləsinin artırılmasının başqa sözlə xarici amillər yaxşı rol oynamışdır. Hazırda, bu gün ixrac amilləri sayəsində respublikamızda ÜDM-in 2/3 artımına nail olunmuşdur.

Yazılanlar bir daha onu təsdiqləyir ki, müasir şəraitdə iqtisadiyyat sahəsində milli maraqların həyata keçirilməsinin prioritetliyi ilkin olaraq onun respublikamızda dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunması ilə nəticələnməlidir. Apardığımız araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunması milli iqtisadiyyatı innovasiya əsaslanan fəaliyyətin həyata keçirilməsini, mövcud təbii, əmək, maliyyə, intellektual resurslarından ekoloji müvazinəti gözləməklə qənaətli istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini və əhalinin həyat keyfiyyətinin və səviyyəsinin artırılmasını nail olmaqlazımdır. Transformasiya şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlıq səviyyəsinin artması və əsasən, onun yaxın zamanlarda ümumdünya ticarət təşkilatına qoşulmaq meyli dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunmasının strateji məsələlərin və problemlərinin həlli ilk olaraq onların iqtisadi təhlükəsizlik yönündən qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu cəhətdən iqtisadiyyat sahəsində milli maraqların həyata keçirilməsinin prioritetliyi hər şeydən öncə respublikamızda geniş təkrar istehsalın potensialı və

dünya iqtisadiyyatında yer almış mövcud meyllər nəzərə alınmaqla ölkədə iqtisadi inkişafın innovasiya modelinə tətbiqinə nail olmaq üçün əsas iqtisadi, təşkilati, texniki planların həyata keçirilməsini, uyğun olaraq dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdə aşağıdakıların:

- Ölkəmizdə iqtisadiyyat sahəsində milli maraqların həyata keçirilməsinin çox önəmli yolu ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın birləşərək vahid elm-texniki və texnoloji vəhdət sistemində fəaliyyət göstərilməsiylə əlaqəli iqtisadi siyasətin qurulması milli iqtisadiyyata investisiya-innovasiya fəallığını yüksəltmək və bunların əsasında istehsalda texniki-texnoloji səviyyənin artırılması üçün fəal vergi, gömrük kimi stimullaşdırıcı tədbirlərin geniş tətbiq olunması;
- Ölkəmizdə neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan iqtisadi-təşkilati, texniki sferaların innovasiya əsasında inkişafını nail olmaq üçün əsas tədbirlərin reallaşdırılmasını;
- Azərbaycanın mümkün qədər sahib olduğu təbii, maddi ehtiyatların varlığını və istifadə olunmasını nəzərə alaraq ölkədə qlobal miqyasda rəqabətə dözümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsinə nail olunmasını və s. tələb edir.

Dünya təcrübəsi onu göstərir ki, dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunmasının önəmli yollarından biri Azad İqtisadi Zonaların qurulması və inkişafı ilə əlaqəlidir. Bu zaman qarşıya qoyulan əsas məsələ azad iqtisadi zonaların aktivliyini elə prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi mütləqdir ki, o, respublikada reallaşdırılması əsas olan investisiya-innovasiya siyasətinin prioritetlərinin, xaricə ixrac yönlü milli iqtisadiyyatın inkişafının həvəsləndirilməsinə, ölkəyə ən yeni texnika və texnologiyalarının gətirilməsinə şərait yaratsın.

Son zamanlar ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün sistemli qurulan iqtisadi siyasət sayəsində müvafiq əsaslı islahatlar yerinə yetirilmiş, əməli tədbirlər tətbiq edilmiş, bununla da respublikamızın iqtisadiyyatının potensialından əlverişli və səmərəli formada istifadə etməklə mövcud şəraitdən davamlı və dinamik inkişafa keçid üçün yetərincə möhkəm və sağlam başlanğıc kapitalı

yaradılmışdır. Beləliklə, aparılan təhlil bizə belə qəti nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qəbul olunacaq müvafiq proqramların və konsepsiyaların uğurla həyata keçirilməsi son nəticədə yaxın zamanlarda Azərbaycanda dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin olunmasına imkan verəcəkdir.

3.3. Strateji yol xəritəsində ucuz neft dövrünü əhatə edən məsələlər və onların milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmində nəzərə alınması

2014-cü ildən etibarən neft bazarında neftin qiymətində gözəçarpacaq dərəcədə azalma müşahidə edilməyə başladı. Həmən dövrün sonunda Brent markalı neftin qiyməti dünya bazarlarında ilin əvvəli ilə müqayisə etdikdə 44 faiz enmiş və 62 ABŞ dolları olmuşdur. (Ekonomist) Bu, Azərbaycanın əməkdaş olduğu ölkələrdə neft qiymətləriylə yanaşı iqtisadi artımın azalması, milli valyutanın devalivasiyası ümumilikdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərmişdir. Baş verən gerçəkliklərin ölkənin milli iqtisadiyyatına neqativ təsirlərini minimuma endirmək və xarici və daxili bazarlarda balanslı gözləməklə makroiqtisadi sabitliyi saxlamaq Azərbaycan dövlətinin mühüm məqsəd və prioriteti hesab olmuşdur. Bu yöndə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin başçılığı ilə yürüdülmüş institusional islahatların maraq dairəsi getdikcə böyüdülmüş, eləcə də iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi istiqamətində gömrük və vergi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində faydalı addımlar atılmışdır. Görülən islahatların təsiri qısa zaman ərzində sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətində aktiv müşahidə olunmuş və bu islahatların çoyönlü səmərəsinin uzumüddətli dövrdə daha çox artacağı praqnozlaşdırılır.

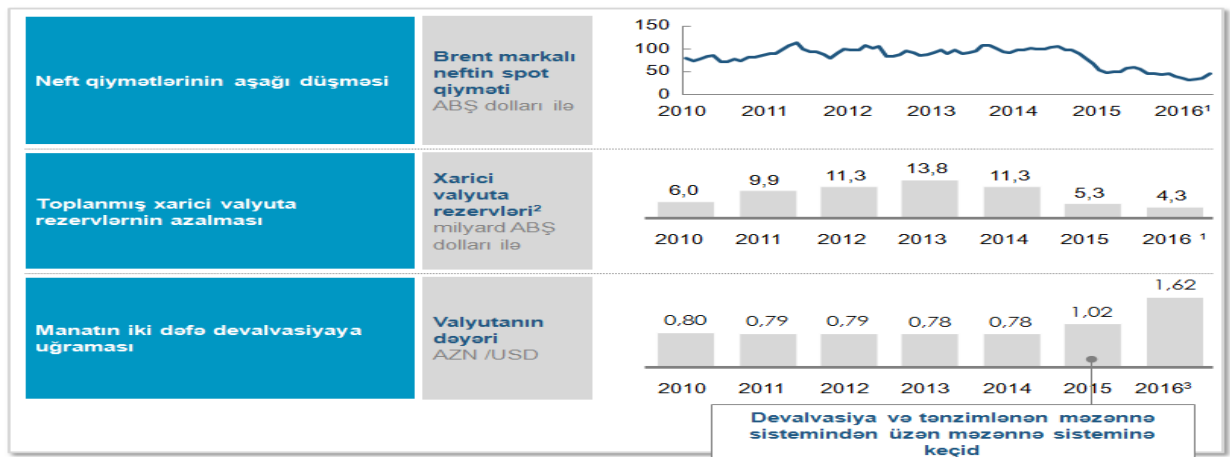
Ucuz neft dövrünün yaranması ölkəmizin iqtisadiyyatı qarşısında mühüm strategiyalar formalaşdırmış oldu. Odur ki, ucuz neft dövrünün ölkənin milli iqtisadiyyatına ən çox təsir kanalları qiymətli kağızlar sektoru və ya bank-maliyyə sektoru (bura maliyyə sabitliyi aid edilir), daxili balans (bura dövlətin maliyyəsi, dövlətin malik olduğu valyuta ehtiyatları aid edilir) və xarici balans (bura tədiyə balansı aid olunur) olmuşdur. Ucuz neft qiymətlərindən ən güclü təsirlənmiş iqtisadi sahə dövlətin xarici balansı olmuşdur. Respublikamızın Dövlət Gömrük

Komitəsinin hesabatlarına görə, 2015-ci il üçün ümumi olaraq xarici ticarət dövriyyəsində 33,3 faiz azalma olmuşdur ki, dollar ifadəsində 20,7 milyard, 2016-cı ilinsə yanvar-avqust ayları üçün ötən ilin həmin dövrünü ilə müqayisədə 24,9 faiz enib 11,3 milyard dollar olmuşdur. 2015-ci ilin üçün xarici ticarət balansı 2,2 milyard dollar, 2016-cı il yanvar və avqustunda isə 250,3 milyon dollar olmuşdur ki, ölkənin tədiyə balansında 2004-cü ildən bəri 2015-ci ildə CƏB üzrə ilk dəfə kəsir yaranmışdır (222 milyon dollar).

Kəsirin yaranmasının əsas səbəbi saldonun 3 dəfə azalaraq, 19 milyard dollardan 6 milyard dollara enməsi olmuşdur. Kapital və maliyyənin hərəkəti CƏB üzrə yaranan kəsiri maliyyələşdirməyə imkan yaratmamış və beləliklə bu hesab üzrə kəsir yenidən 3 dəfə yüksələrək 9 milyard dollar olmuşdur.

Xarici sahələr üzrə qurulmuş çərçivənin mükəmməlləşdirilməsi, xarici balansın yeni dövrün (ucuz neft dövrü) gerçəklikləri əsasında bərpa olunması, həmçinin, daxili iqtisadi balansla təsir edəcək neqativ halların minimuma endirilməsi məqsədilə ölkənin milli valyutası 2015-ci il çərçivəsində iki dəfə düzəliş olunmuş, 2015-ci ilin sonlarında 1 dollarının manata olan məzənnəsi 0,78-dən 1,55 manatadək yüksəlmişdir. (Şəkil 4)

Şəkil 4: Manatın məzənnəsinin aşağı düşməsinə təsir edən amillər

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Maliyyə Nazirliyi, “Ekonomist” jurnalının analitika şöbəsi. 2016-cı il may ayının axırına. ARDNF-in 33,6 milyard ehtiyatları bura aid edilmir. Maliyyə Nazirliyinin ilin axırına hesablamaları

Milli valyutanın aşağı düşməsi tədiyə balansının yeni həddə tarazlanmasına müəyyən qədər təsiri olmuşdur. Habelə, xarici ticarət balansında qeyri-neft idxalı

ümumilikdə 7 faiz azalmışdır. Ancaq məzənnənin korreksiyasına baxmayaraq, respublikada genişmiqyaslı yeni neft layihələrinin reallaşması nəticəsində neft sektorunun idxalı 1,7 dəfə yüksəlmişdir. Ümumilikdə, qeyri-neft sektorunda müşahidə olunan CƏB kəsiri azalaraq 1 milyard dollara qədər enmişdir.

Ucuz neft dövrünün yaratdığı yeni konyunktur vəziyyət dövlətin maliyyə sisteminə də öz təsirini xeyli etmişdir (Şəkil 5). Dövlət maliyyə sisteminin əsas həlqəsi ARDNF- nun əldə etdiyi gəlirlər 2015-ci ilin sonunda azalaraq 4,9 milyard manat olmuşdur. Digər tərəfdən ölkənin milli valyutasının korreksiya olması xarici valyuta ehtiyatına dövlət büdcəsinə transfertlərin miqdarında qənaət imkanı vermişdir.

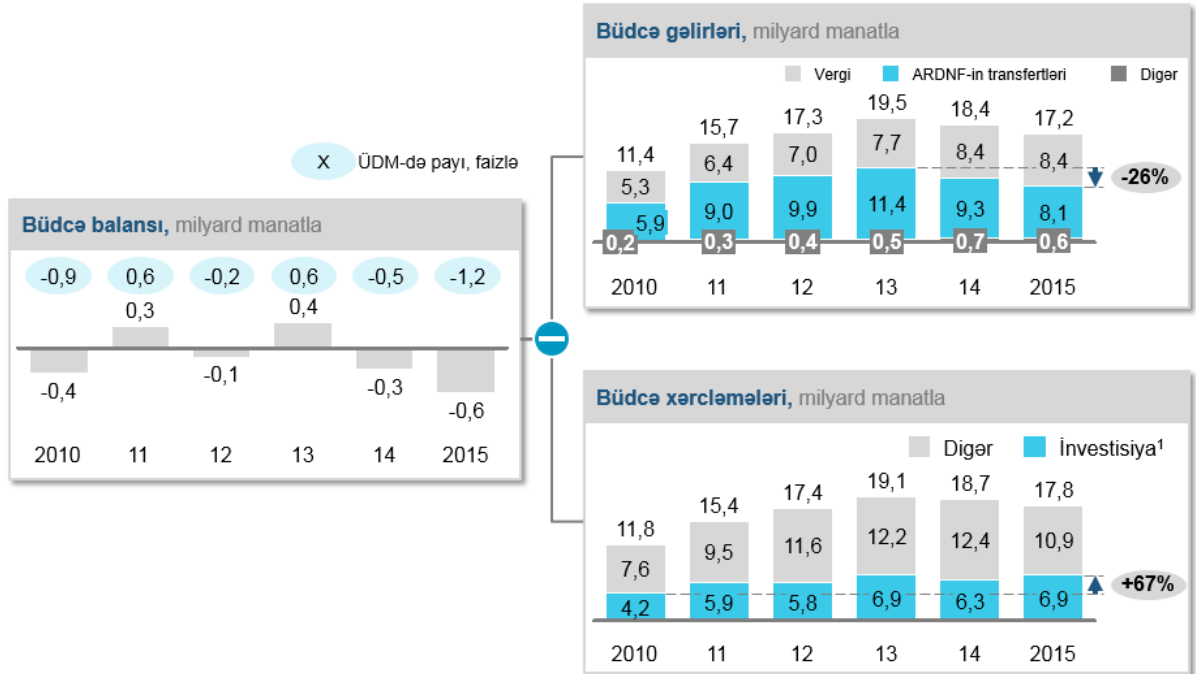
Dövlətimizin Mərkəzi Bankının məlumatlarına dayanaqraqlıq söyləmək olar ki, ölkəmiz üzrə ümumilikdə valyuta ehtiyatları 24,4 faiz azalaraq 2015-ci ildə 38,9 milyard dollar olmuşdur. Həmçinin, ARDNF- nun ehtiyatları 2015-ci ildə 9,1 faiz azalaraq ilin sonuna 33,6 milyard dollar olmuşdur. Yeni dövrün reallıqları əsas tutularaq, Azərbaycan hökuməti ölkə maliyyəsinin möhkəmliyini təmin etmək üçün fiskal konsolidasiya tədbirlərinin görülməsinə qərar vermişdir. Odur ki, 2016-cı il üçün dövlət xəzinədarlığında planlaşdırılan kapital xərclər gözəçarpacaq həddə azaldılmışdır. Fiskal konsolidasiya əslində müsbət meyil olsa da, ölkənin qoyduğu investisiyalardan yüksək səviyyədə asılılığa aid olan iqtisadi aktivliyin enməsi bu mənada qaçılmazdır. Ancaq ortamüddətli dövr ərzində iqtisadi inkişafın dövlət tələbindən özəl tələbə keçidi aspektində fiskal konsolidasiyanın başqa bir iqtisadi siyasət alternativini hələki mövcud deyil.

Dövlət maliyyəsinə olan yeni dövrün yaratdığı mənfi təsir kanallarından digəri məzənnə korreksiyası sayəsində formalaşan xarici borc öhdəlikləri üzrə fiskal yükün çoxalmasıdır.

Neftin qiymətinin aşağı enməsinin neqativ təsirləri özəl tələbin yeni istehlak və investisiyanın maliyyələşdirilməsi kanallarından vacibi sayılan bank sektorunda da özünü biruzə vermişdir . Məcmu tələbin məhdudlaşması, və məzənnənin korreksiyası ölkədə fəaliyyət göstərən bankların gəlir əldə etdiyi fəaliyyət dairəsini yetərincə məhdudlaşdırmışdır. İqtisadiyyatda yaranan risklər

bankları dərin şəkildə mühafizəkar kredit siyasətinə keçməyə məcbur etdi ki, bu da nəticədə aşağı gəlirlilik-izafi likvidlik (bəzənsə zərər) sonlanır.

Şəkil 5: Neft Fondundan transfertlərinin azalmasının ölkənin büdcəsinə təsiri

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycanın illik büdcə qanunvericiliyi. Faktiki deyil və büdcədə planlaşdırılan tikintiyə sərf olunan xərclərin əsasında hesablaib

Ucuz neft dövrünün bank sektoruna, həmçinin pul siyasətinin ölkə iqtisadiyyatının səmərəli ötürücülüynə mənfi təsirlərindən digəri də iqtisadiyyatda dollarlaşma meyillərinin yaranmasıdır.

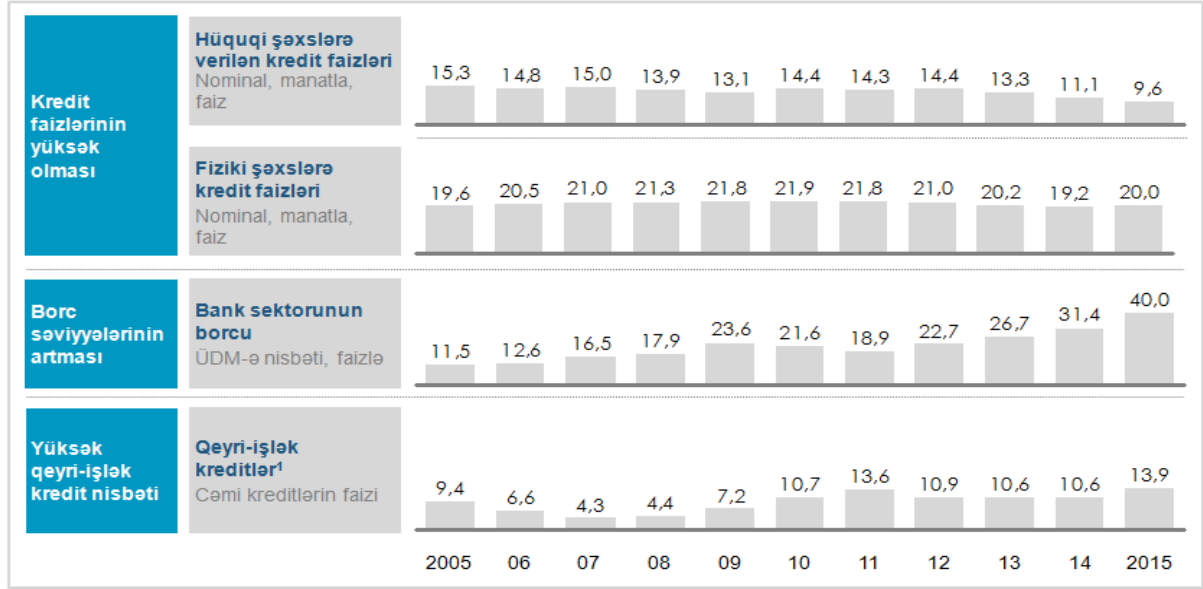
Şəkil 6: İqtisadiyyatımızda dollarlaşma tendensiyası (mlyr manat)

Mənbə: Mərkəzi Bank, <https://www.cbar.az/>

2015-ci ilin sonlarında iqtisadiyyatda dollarlaşma həddi yenidən kəskin olaraq artmışdır (Şəkil 6, Şəkil7). Bu da iqtisadi siyasətin hərəkət imkanlarına mənfi təsir etməklə bərabər, bankların valyuta mövqeyinin aşağı enməsinə səbəb olar.

Şəkil 7: Bank sektorunda kredit faizləri, borc səviyyələri və qeyri-ışlək kredit əmsalı

Mənbə: Mərkəzi Bank, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2011-2015-ci illər üçün qeyri-ışlək kreditlərin ümumilikdə ödəmə vaxtı 90 gündən çox gecikdirilmiş aktivlərə görə hesablanmışdır. 2005-2010-cu illər üçün isə ölkənin Mərkəzi Bankının qeyri-ışlək kredit məlumatlarına görə hesablanmışdır.

Ucuz neft qiymətlərinin yaratdığı neqativ halların daxili balansla olan təsir kanalları vasitəsilə həyata keçməsi iqtisadi artımın sürətində də özünü göstərmişdir. Əldə olunan statistik məlumatlara görə, 2015-ci il üzrə ÜDM-in real artım faizi 1,1%, o cümlədən ölkənin qeyri-neft sahəsində 1,1%, neft sahəsində isə artım faizi 1,2% artım müşahidə olunmuşdur. ÜDM 2016- cı il yanvar-avqust ayları üçün real ifadədə 3,1 faiz enmiş, qeyri-neft sahəsində 5,8 faiz, neft sahəsində isə 2,5 faiz yüksəlmişdir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı 2004-2014-cü illər çərçivəsində güclü iqtisadi artım qazanaraq gələcək dövrlər üçün imkan olacaq həddə əhəmiyyətli iqtisadi artım qüvvəsi əldə etmişdir. Odur ki, yeni dövrün mənfi təsirlərinin hökm sürsüyü vəziyyətdə belə, gələcək iqtisadi artım üçün yeni inkişaf yanaşmasına keçid üçün geniş imkanlar vardır. Belə ki, GZİT təhlilinin nəticələri onu göstərir ki, ölkədə iqtisadi artımın mühüm amillərinin yeni iqtisadi yanaşmaya ötürülməsi üçün səmərəli müsbət yönləri vardır. (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>)

Cədvəl 7: GZİT təhlili

Güclü cəhətlər	Zəif cəhətlər
<ul style="list-style-type: none"> ● ictimai-siyasi sabitlik ● strateji tərəfdən səmərəli coğrafi mövqe ● sosial sahələrin adətən dövlətin diqqətində olması ● sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, ixracın həvəsləndirilməsinə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və səmərəli investisiya mühitinin qurulmasına dövlət dəstəyi ● Sərfəli enerji və nəqliyyat dəhlizi üçün qlobal proyektlərdə iştirak etmək ● xalqa dövlət xidmətlərinin edilməsi yönündə effektivlik və şəffaflığın yüksəldilməsi (məsələn ASAN xidmət) ● dövlət borcunun, işsizlik və inflyasiya səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması ● enerji və ərzaq təminatı baxımından özünü təmin etmə həddinin qənaətbəxş olması 	<ul style="list-style-type: none"> ● ölkənin milli iqtisadiyyatının əsasən neft-qaz gəlirlərindən asılı olması ● makroiqtisadi siyasətin pro-tsiklik olması ● milli iqtisadiyyatda ixracın zəif yayılması ● özəl sahələrdə və dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin yetərli həddə olmaması ● Xaricdən qoyulan investisiyaların ən çox neft-qaz sahəsinə yönəldilməsi ● investisiya edilişlərində dövlətin payının çox olması, özəl sektorların iştirakının zəif dinamikası ● xarici şoklara qarşı dayanma imkanlarının zəif olması ● ixracın xüsusən xammalyönümlü olması ● istehsal sahələrində ən çox idxaldan asılılıq ● qeyri-rəsmi məşğulluq həddinin yüksək səviyyədə olması ● insan kapitalının inkişafında zəif inteqrasiya ● xidmət ixracının zəif olması
İmkanlar	Risiklər və Təhlükələr
<ul style="list-style-type: none"> ● məşğulluqda qeyri-dövlət sahələrinin rolunun yüksəlməsi ● qeyri-rezident sahibkarlara səmərəli biznes mühitinin qurulması ● prioritet sahələr yönündə artım imkanlarının olması ● dövlətin mülkiyyətində rentabellik həddi aşağı olan sahibkarlıq obyektlərinin özgəninkiləşdirilməsində həm xarici və yerli sahibkarların iştirakı üçün səmərəli mühiti qurmaqla, özəl investisiya qoyuluşlarının artmasına şərait yaradılması ● beynəlxalq dəyər zəncirinə keçid, iqtisadiyyatın genişləndirilməsi imkanları 	<ul style="list-style-type: none"> ● vergi səviyyəsinin yüksəlməsi ● regiondakı geosiyasi gərginliyin yüksəlməsi ● investisiyaların istehsal sektorlarından daha çox infrastruktur sahələrinə cəlb olunması ● orta gəlir həddinə enmək və ya daha aşağı gəlirlilik qrupuna düşmək ● təbii ehtiyatların tükənmə təhlükəsi, yeni artım sahələrinin zərərləri kompensasiya etmə səviyyəsinin minimum olması

Mənbə: (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>)

Mövcud artım yanaşması, son zamanlar müşahidə olunan dinamika, qlobal neft bazarında proqnozlar bu qənaəti yaradır ki, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı baza ssenaridə qısa və ortamüddətli zamanda bir sıra çağırışlarla qarşılaşacaqdır.

BVF-nin 2016-cı il üzrə açıqlanmış məlumatlarında, Azərbaycan iqtisadiyyatının neft qiymətlərinin aşağı enməsi dövründə qarşılaşdığı məsələlər nəzərdə tutularaq, makroiqtisadi çərçivə üzrə baza ssenaridə proqnozlar təqdim edilmişdir (Cədvəl 8).

Cədvəl 8: BVF-nin Azərbaycan üzrə proqnozu

Göstəricilər	2014	2015	Proqnozlar				
			2016	2017	2018	2019	2020
<i>(il üzrə dəyişmə, faiz)</i>							
ÜDM, sabit qiymətlərlə	2,8	1,1	-2,4	1,4	2,3	2,9	2,5
Neft sektoru	-2,4	0,3	-0,4	-0,1	3,0	4,3	1,0
Qeyri-neft sektoru	6,9	1,1	-3,6	2,4	,8	2,0	3,4
İnflyasiya, orta illik	1,5	4,1	10,2	8,5	4,2	4,1	4,0
Manatla pul bazası	-0,9	-40,2	17,0	21,7	16,2	12,3	12,5
İdxal	-16,3	4,7	-13,7	10,9	10,7	2,3	2,3
İxrac	11,1	-44,8	-13,2	13,6	8,7	8,5	4,6
Manatla geniş pul kütləsi, M2	6,1	-50,6	2,8	13,2	16,8	19,1	24,3
Qeyri-neft büdcə kəsiri	-35,8	-34,4	-37,7	-32,6	-31,8	-28,3	-27,4

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu, <https://azertag.az>

Göstəricilər onu göstərir ki, iqtisadi aktivliyin azalması məşğulluğun zəifləməsi və dövlətin sosial yükünün çıxılması nəticələndir. Dövlətin investisiya qoyuluşlarına yüksək təsirliliyi olan sahələrdə- xidmət və ticarət, tikinti sektorlarında məşğulluğun fiskal şərtlər vəziyyətində artması gözlənilir. Qısamüddətli zamanda özəl tələbin məhdudlaşması vəziyyətində dövlət büdcəsinin vergi-gömrük daxilolmalarının (qeyri-neft) icrasında müəyyən

çətinliklərin meydana çıxması mümkündür. Həmçinin, özəl tələbin məhdudlaşması sosial müdafiə xərclərinin qarşılınmasında dövlət büdcəsindən sərf olunacaq vəsaitin artması ilə sonlana bilər.

Dövlətin gələcək iqtisadi artımının hansı artım vasitəsilə təmin olunması mühüm strateji qərardır. Yeni zamanda kapital yığıcı modelinin əlavə dəyər yaratma imkanlarının məhdudlaşması nəticəsində gələcək inkişaf yanaşması ilə əlaqəli ölkənin qarşısında 2 seçim variantı vardır: Birinci, əməkətutumlu inkişaf yanaşması ikinci, məhsuldarlıq-effektivlik əsaslı inkişaf yanaşması. (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>)

Qlobal dəyər zəncirinə transformasiya, iqtisadi artımın dayanıqlılığı və keyfiyyəti baxımından uyğun zaman ərzində məhsuldarlıq-effektivlik əsaslı inkişaf yanaşmasına keçid strateji seçim ola bilər. Amma yaxın və ortamüddətli zamanda hər iki modelin birləşməsindən istifadə olunması strateji seçim yanaşmasına transformasiya müddətinin daha az vaxt ərzində həyata keçməsinə imkan verə bilərdi. Onu mütləq də nəzərə almaq vacibdir ki, Respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində işçi qüvvəsi paytaxta şəhərinə nisbətə əhəmiyyətli səviyyədə ucuzdur, odur ki, bu da ayrı-ayrı bölgələrdə əməkətutumlu sahələrin inkişafı üçün güclü potensial formalaşdırır. Həmçinin, strateji seçim üçün məhsuldarlıq əsaslı inkişaf yanaşmasının qurulması vacibdir. Bunun üçün əlçatan maliyyələşmə mənbələri, yüksək səviyyəli institusional mühit, biznesin düzgün seçilməsi, xüsusən, yüksəkixtisaslı insan kapitalının yetişdirilməsi tələb olunur.

Həm qısa və ortamüddətli, həm də uzunmüddətli zamançun strateji çağırışlara uyğun reaksiyalar üçün müxtəlif institusional islahatlar var. Daha effektiv, inklüziv və keyfiyyətli institutlar investisiya dairəsini gücləndirməklə, yaxın dövrdə ucuz neft qiymətlərinin yaratdığı neqativ təsirləri minimuma düşürməyə, orta və uzunmüddətli zamanda isə məhsuldarlıq əsaslı inkişaf yanaşmasına keçidə müsbət zəmin yaradacaqdır.

Institusional islahatların görülməsi üçün sadalanan addımların atılması vacibdir:

Birinci, məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılması. Müstəqil məhkəmə institutunun gücləndirilməsi, qanunun aliliyinə nail olunması, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının mühüm şərtidir. Bu yöndə islahatların sürətləndirilməsi indiki və potensial investordlarda qoyulacaq investisiyalarının qrunub saxlanmasına, sərmayə müqabilində gəlir əldə edəcəklərinə olan inamı artıracaqdır.

İkinci, qanunun aliliyinin gücləndirilməsi. Burada ölkə qanunvericiliyinin mükəmməlləşdirilməsi, qanunların icrası mexanizmlərinin qüvvətdirilməsi və şəffaflaşdırılması və həmçinin, qanunvericilik təşəbbüslərinin dəstəklənməsi effektivliyinin genişləndirilməsi aktual məsələ hesab edilir.

Üçüncü, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması. Bu yöndə dövlət tənzimləmə üsullarının yüksəldilməsi, qeyri-neft sahələrində keyfiyyətinin daha da artırılması, bazara daxilolma qadağalarının minimuma endirilməsi, həmçinin, azad rəqabət mühitinin qurulmasını, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına zəmin yaradacaqdır. Bununla bərabər, dövlət sektorunun biznes fəaliyyətini (nəqliyyat, sənaye, maliyyə, rabitə xidmətləri və s.) azaltmaqla özəl sektorlar üçün imkanları genişləndirmək vacib hal hesab edilir.

Dördüncü, maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi. İslahatların gündəliyində duran mühüm məsələlərdən biri də artım yanaşmasının maliyyələşmə mənbələrinin daha da genişləndirilməsidir. İlk olaraq, maliyyələşmə mənbələrinin imkanlarının genişləndirilməsində, xarici investisiya qoyuluşlarının mühüm şəkildə təşviq edilməsi vacib sayılır.

Beşinci, dövlət maliyyələşdirməsi. Burada ilkin prioritet inkişaf sahələrinin müəyyən olunması lazımdır. Bundan sonra, bu sektorlarda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ilə bərabər digər maliyyə mənbələrinin sayəsində sərfəli kreditləşməni həyata keçirmək mümkündür.

Altıncı, özəl yığımların investisiyaya cəlb olunması. Biznes mühitinin gücləndirilməsi biznes və ev sahələrinin yığımlarının investisiya formasında iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməsinə şərait yarada bilər.

Yeddinci, xarici maliyyələşmə mənbələrinin cəlb olunması. Respublikada məhkəmə-hüquq islahatlarının sinamıqləşməsi, qanunun aliliyinə nail olunması xarici investorların biznes imkanlarının genişlənməsinə təkan ola bilər. Bu islahatların görülməsi ilə bərabər, xaricdə intensiv olaraq investisiya yarmarkalarının qurulması, prioritet sahələrdə investisiya qoyuluşlarında müəyyən güzəştlərin verilməsi yeni artım yanaşmasının reallamasına xarici mənbələr sayəsində maliyyələşdirilməsinə nail oluna bilər. (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>) Bu artım yanaşmasının səmərəliliyinin təmin olunması üçün iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinə və mükəmməlləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu itiqamətdə aşağıdakı islahatların görülməsi vacib sayılır:

Fiskal siyasətin səmərəliliyinin artırılması. Yeni iqtisadi dövrdə vergi dərəcələrini azaltmaqla atımın yüksəldilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Bu itiqamətdə rəqabətqabiliyyətli və optimal investisiya və biznes imkanlarının yaradılmasına məsələsinə baxıla bilər. Digər yöndən, fiskal idarəetmənin əhatə çərçivəsinin mükəmməlləşdirilməsi baxımından kontr-tsiklik büdcə-vergi qaydaların tətbiqi, şəffaflığın təmini, dövlət investisiyalarının idarə olunmasının keyfiyyətinin artırılması əsas məqsədlərdəndir.

Pul-məzənnə siyasətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Bu yöndə ən vacib çağırış pul siyasətinin milli iqtisadiyyata ötürücülüğünün artırılmasıdır. Yüksək ötürücülüğün təmin olunması yönündə banklararası pul bazarının yaradılması, pul siyasətinə etimadın artırılması ilə dollarlaşmanın azaldılması, maliyyə sabitliyi siyasətiylə tarazlığa nail olunması, adekvat iqtisadi idarəetmə mühitinin yaradılması tələb olunur.

Proqnozlaşdırıla bilən iqtisadiisiyasi model. İqtisadi subyektlər tərəfindən iqtisadi siyasətin proqnozlaşdırıla bilinməsi adekvat gözləntilərin qurulmasına və bu yöndə rəşional qərarların qəbul olunmasına imkan yaradır. Bununçun iqtisadi siyasət obyektlərinin gözləntilərin qurulması mexanizmlərini geniləndirmək, ictimaiyyətə yayılan informasiya və məlumatların təsirini öncədən nəzərə almaq, ölkə daxilində ictimaiyyətlə əlaqələrə tənzimlənməş qaydada və yüksək diqqətlə münasibət qurulmasını təmin etmək lazımdır. Şəffaflığın yüksək həddə

qurulması, bizneslə sıx əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi iqtisadi siyasətin və görülən islahatların effektivliyini yüksəldəcəkdir.

Möhkəm koordinasiyanın təmin olunması. Makroiqtisadi, struktur siyasətinin qurulması və icrası zamanı ayrı-ayrı arasında koordinasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə, effektivliyin artırılmasına ehtiyac duyulur. Bu yöndə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 iyul 2016-cı ildəki fərmanı ilə Maliyyə Sabitliyi Şurası qurulmuşdur. Şuranın fəaliyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi siyasətdə məhsuldarlığa nail olunmasına şərait yaradır.

Mürəkkəb iqtisadi dövrdə və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi mərhələsində ən arzulanmaz vəziyyətlərdən biri investor və istehlakçılarda (iqtisadi agentlər) qeyri-adekvat gözləntilərin yaranması və nəticədə qeyri-rasional hökmlərin verilməsidir. (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>)

Neftin dəyərində kəskin ucuzlaşma, həmçinin, ölkəmizin əsas ticarət əməkdaşlığı edən dövlətlərdə ciddi maliyyə böhranlarının yaranması ölkədə iqtisadi subyektlər içində psixoloji gərginliyə gətirib çıxarmışdır. Psixoloji gərginliyin artmasının səbəblərindən əsas makroiqtisadi siyasətin kommunikasiyasında, həmçinin, adekvat gözləntilərin yaranması mexanizmlərində meydana çıxan çatışmazlıqlardır. Siyasətdən iqtisadi subyektlərə adekvat informasiya axınının məhdudlaşdırıldığı mühitdə informasiya çatışmazlığı yaranır ki bu da qeyri-leqal çalışanların bundan öz maraqları üçün istifadə etməsinə, qeyri-rəsmi yollarla gəlirlərini artırmağa imkan verir. Nəticə etibarilə, biznes və ev təsərrüfatları qarşılaşdıqları zərərin məsuliyyətini yeyinti ilə məşğul olanlardan daha çox iqtisadi orqanların üzərinə yıxır, həmin qurumlara olan güvən azalır. Ancaq diqqətdə saxlamaq vacibdir ki, hazırki iqtisadi əlaqələrdə ən əsas dəyərlərdən biri güvəndir. Məhz yüksək güvən, inam gələcəkdə uğurlu iqtisadi islahatlar aparılması üçün ən vacib şərt hesab olunur.

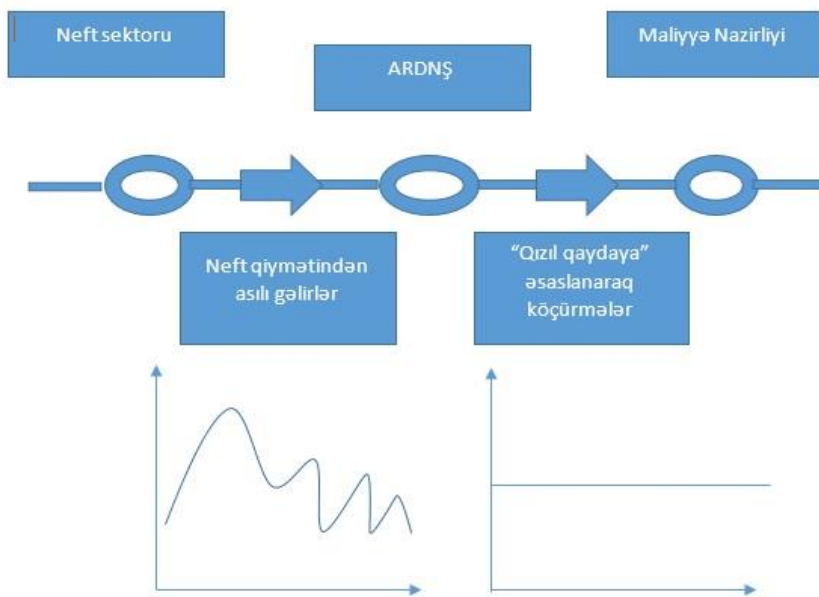
Qlobal şəraitdə yaranan makroiqtisadi meyillər və yuxarıda sadalanan nəticələrə görə planlaşdırıla bilməyən kənar təsirlər nəticəsində yaranan potensial

çətinliklərin minimuma endirilməsi, indiki və gələcək nəsillərə ehtiyatların qurulması və təkmilləşmiş fiskal idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi ölkəmiz üçün vacub hal sayılır. Bu məqsədlə qazanılan neft gəlirlərinin mərkəzi büdcəyə daxil olması, xərc və investisiyanın tənzimlənməsi üçün xüsusi mexanizmin formalaşdırılması, Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin möhkəmləndirilməsi və büdcə mexanizminin icra olunmasının nəzərə alınması sadalanan istiqamətlər üzrə məqbul sayılan “qızıl qayda”nın qəbuluna ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən də fiskal(büdcə-vergi), monetar siyasət və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıq həmçinin, onların birbirlərini tamamlaması vacib olaraq mühüm şəkildə nəzərə alınacaqdır. (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>)

Respublikamızın dövlət büdcəsinə olunan neft fondunun transfertində sabitliyi qorumaq üçün “qızıl qayda”nın tətbiq edilməsi mütləq nəzərdən keçiriləcəkdir.

Hazırkı dövrdə ARDNF-in Maliyyə Nazirliyinə transfert etdiyi vəsaitlərin məbləği ümumilikdə neftin qiymətindən asılı olaraq daim dəyişir. “Qızıl qayda” adlanan yeni köçürmə mexanizmi ilə köçürülən vəsaitlər sabitləşdirərək, neftin qiymətindəki dəyişkənlikləri nəzərə almadan ÜDM-in artımına nail ola bilər və ya onu qoruya bilər.

Şəkil 8: “Qızıl qayda” prinsipi

Mənbə: BVF, Maliyyə Nazirliyi

“Qızıl qayda” mexanizmi bir çox üstünlüklərə malikdirki, bunlar içində ən əsası sabitlikdir. Bu mexanizm ÜDM-in dəyişkənliyini minimuma endirərək Maliyyə Nazirliyi üçün əlçatan məbləğlərin həcmnin və manatın dəyişən məzənnəsinin əvvəlcədən planlaşdırılmasını daha asanlaşdıracaqdır. Planlaşdırma imkanları da həm uzunmüddətli inkişaf və şaxələndirmə, həm də uzunmüddətli proqnozlaşdırma və dövlət xərclərinin əhəmiyyətliliyinin artırılması üçün şərait yaradacaqdır. Beləliklə xərclərin məhdudlaşdırılması və dəyişkənliyinin azaldılması özəl sektorun daha da şaxələnməsinə imkan yaradacaqdır. Bunun mexanizmi Maliyyə Nazirliyinin gələcək illərdə illərdə dövlət büdcəsinin yaranan kəsirini maliyyələşdirməkdə özünü göstərəcək, bu da öz növbəsində kapital bazarlarının daha geniş vüsət almasına töhfə verəcəkdir.

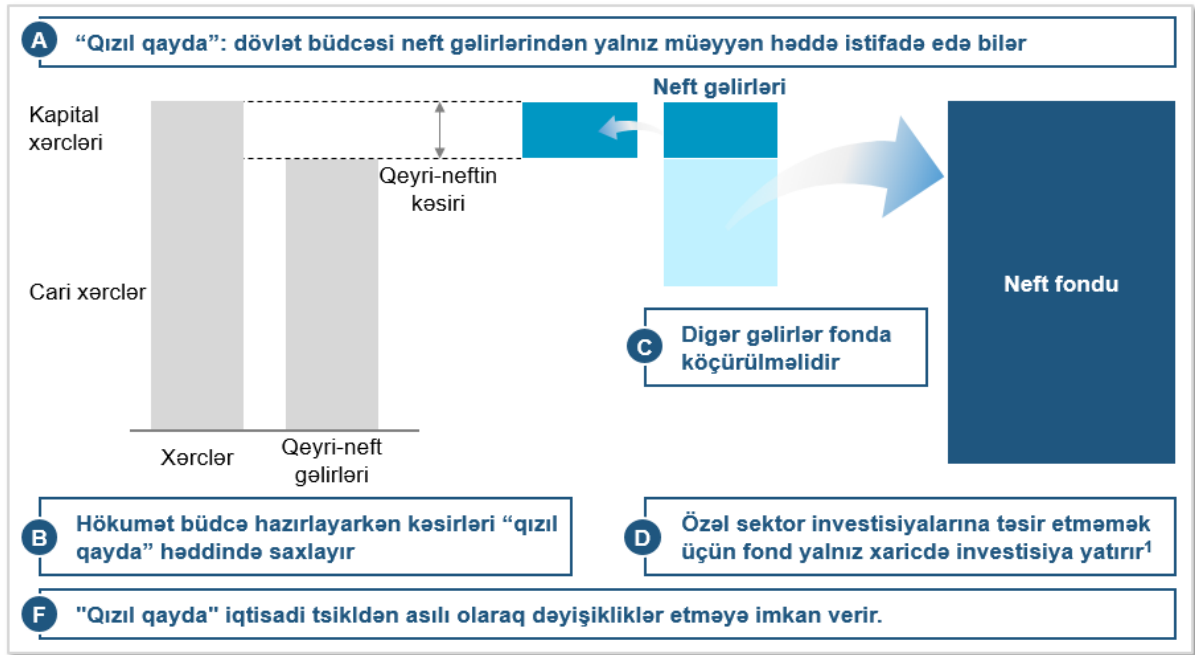
Bir qayda olaraq ARDNF-dən dövlət büdcəsinə köçürülən vəsaitin optimal məbləği əvvəldən dəqiq müəyyən edilmədiyindən, ARDNF tərəfindən ortamüddətli və uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarında çətinliklər meydana gəlir. Büdcəyə köçürmələrin məbləğinin azaldılması ARDNF-ə cəmlənən vəsaitlərin miqdarını yüksəldərək, gələcək nəsillər üçün saxlanmasına imkan olacaqdır.

Həmçinin, “qızıl qayda”nın reallaşması və inkişafa nail olunmasında vacib amil xərclərin müəyyən həddə saxlanılmasından ibarətdir. Ölkəmizdə dövlət xərcləri seçilən səviyyədən aşağı düşdükdə uzunmüddətli mənfəət qazanmaq perspektivləri azalar. Bu vəsait milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün vacib olduğuna görə davamlı və uzunmüddətli perspektiv məqsədinə çatmaq qısamüddətli dövrdə qarşıya qoyulan məsələlər də diqqətdə saxlanılacaqdır.

Təcrübə göstərir ki, “qızıl qayda”nın tətbiq edilməsi neft gəlirlərindən qaydasından artıq asılılıq səbəbindən ölkənin büdcəsinin vəsaitlərini məhdudlaşdırma bilər (Şəkil 9). Bunun nəticəsi belədir: dövlət indiki və kapital xərclərini qarşılamaq üçün büdcəni qurur. Büdcə xərclərinin böyük payı qeyri-neft gəlirləri vasitəsilə dolu və bu gəlirlərdəki kəsir az olduğundan “qızıl qayda”da göstərildiyi kimi, yaramıyan fərq əsasən neft gəlirlərindən müəyyən olunmuş vəsait ilə qarşılır. Neft gəlirlərinin başqa hissəsi özəl investisiyaların

məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması üçün digər ölkələrə investisiya qoyan xüsusi fondlarda yığılır. Bu fond gələcək nəsillər üçün ehtiyat yığmaqla, zaman keçdikcə artır. Neftin qiymətləri planlaşdırılan həddən aşağı endikdə bu fondda toplanmış vəsaitlər dövlət xəzinəsinə davamlı olaraq köçürülməklə yaranan dövrü dəyişikliklərə əks olaraq təhlükəsizlik buferi təmin olunur.

Şəkil 9: “Qızıl qayda”nın tətbiqi mexanizmi

Mənbə: Mərkəzi Bank, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Təbii resurslardan asılı olan dövlətlərin bir çoxunda ehtiyat fondu formalaşdırmaq və neft sektorundan təciliyini məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif üsullar tətbiq olunur. Məsələn, Neft fondundan dövlət büdcəsinə müəyyən faiz həcmində və ya müəyyən olunmuş miqdarda transfert olunmasına icazə verilməlidir. Digər əldə edilən hissəni isə gələcək nəsillər üçün saxlanmalıdır.

Təbii resurslardan asılı bəzi ölkələr resurs qiymətlərində baş verən dəyişikliklərdən qorunmağa elə də diqqət yetirmirlər. Məsələn, Çili mis təbii ehtiyatından qaandığı vəsait üçün 2 fond qurmuşdur: İqtisadi Sosial Stabilləşdirmə Fondu (İSSF) və Pensiya Ehtiyat Fondu (PEF). İstənilən müsbət fərq bu fondlara daxil olunur. 2009-cu il böhranının fəsadlarını minimuma salmaq üçün fondlardan yüksəkəhəcmli xərclərə baxmayaraq, fondların həcmi böyüməkdədir. Küveyt Türkmənistan, Qazaxıstan neftdən qazanılan gəlirləri

gələcək xalqa saxlamaq məqsədilə eyni xarakterli fondlara sahibdirlər (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>). “Qızıl qayda” mexanizmi üzrə görülən düzəlişlərə əsasən, bunun parametrləri konkretləşdirilməlidir. Azərbaycan üzrə “qızıl qayda” sistemi müxtəlif üsullu hesablama məntiqinə dayanır. Odur ki, bu üsullara aşağıda sadalananlar aid edilir:

Üsul 1: Sabit köçürmə məbləği. Ölkəmizdə Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfert konservativ və stabil neft qiyməti, habelə gözlənilən orta ixrac kəmiyyətinə əsasən əməl olunur. Bu cür yanaşma ölkənin milli iqtisadiyyatını neftin qiymətlərindəki baş verən enib qalxmada qoruyaraq, qısamüddətli dövr üçün stabilliyi təmin edir. Bu qayda iqtisadiyyata mədaxil edilən xarici valyutanı və həmçinin, milli valyutanın məzənnəsini əvvəlcədən proqnoz etməyə imkanı verə bilər. Lakin bu üsulda dövlət büdcəsinə olan davamlı köçürmələrə imkan verilməməlidir. Çünki, neft-qaz resursları tükəndikdən sonra sabit mədaxil olunan məbləğ fondun ümumilikdə illik faiz qazancını üstələyə bilər və beləliklə də fondun ehtiyatlarını sıfıra düşürdər.

Üsul 2: Sabit neft dəyərində görə hesablanan köçürmələr. Dövlət Neft Fondunun etdiyi köçürmələrə mühafizəkar(konservativ) və sabit neft qiymətinə görə sayılan faktiki satış miqdarı kimi tərif etmək olar. Bu cür yanaşma ancaq satılan neftin miqdarında dəyişiklik olduqda köçürmələrdə dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Belə bir vəziyyətdə uzunmüddətli zaman üçün neft-qaz resursları tükənil bitdikdən sonra Fondada var olan ehtiyatlardan istifadə etmək üçün daha yeni “qızıl qayda”nın formalaşması və tətbiq edilməsi vacib sayılacaqdır.

Üsul 3: Qoyulan İntestisiyalardan qazanılacaq sabit gəlirlər. Dövlət xəzinədarlığına köçürmə Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə edilən sabit gəlir formasında aparıla bilər (bu Norveç iqtisadiyyatında tətbiq edilir). Bu tətbiq neft qiymətindəki enib qalxmaldan asılılığı endirsə də, fondun tutumu az olması səbəbindən ilkin olaraq 4 faizlik köçürmə ölkənin büdcəsinin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün yetərli olmaz. (Norveç bankı) Uzunmüddətli dövr üçün dövlət xəzinəsinə ancaq orta faiz dərəcəsi qazanılan gəlirin köçürülməsi, ölkədə kapital balansının qorunması və çoxaldılması fondun gələcək

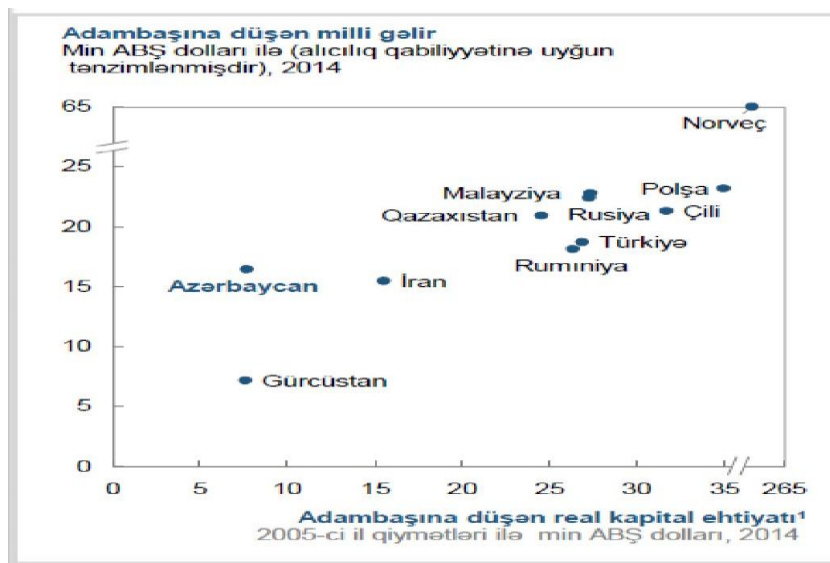

nəsillər üçün daim bölüşdürülməsi hallarının meydana gəlməsinə imkan vermədiyinə görə çox əlverişli hesab olunur.

Üsul 4: Qoyulmalı investisiyaların maliyyələşdirilməsi. Ölkəmiz üçün digər alternativ üsul yuxarıda verilmiş üsullardan birinə uyğun olaraq “qızıl qayda” mexanizminə olan yanaşmadan ibarətdir. Belə yanaşma mahiyyəti odur ki, respublikamız iqtisadi artımın ilkin mərhələsində olduğundan, doğru investisiya yatırımı qeyri-neft sahələrinin inkişafı və genişlənməsinə şərait qura bilər.

İnstitusional artım potensialına və investisiya imkanlarına görə, neft fondundan köçürmələrin yavaş-yavaş azaldılması üçün uyğun qayda qəbul oluna bilər. ARDNF-dan azalan transfertlərin qeyri-neft sahələrinə investisiya qoyuluşlarından əldə olunacaq qazancların artmasına görə qurulması iqtisadiyyata olan ümumi təsiri azaldacaqdır. Uyğun mexanizm seçildikdən sonra transfertlərin arzulanan həddi, əldə olunan qazancı qısamüddətli maliyyələşdirmə məbləği ilə tarazlaşdırılmalıdır. Belə bir tarazlaşdırma dövlətin iqtisadiyyatının inkişaf etməsi üçün mühümdür, ona görəki hazırda ölkəmiz həm mövcud real kapital ehtiyatına həm adambaşına düşən ÜMG-ə görə, bir çox ölkələrlə qarşılaşdırdıqda geridə qalır (Şəkil 10). Uzunmüddətli və dinamik iqtisadi artım üçün dövlət investisiyalarının lazımlı həddə saxlanmasını təmin edəcəkdir.

Şəkil 10: Qısamüddətli perspektivdə neft gəlirlərinə ehtiyac

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP), Dünya Bankı 1990–2014-cü illər üçün İran haqqında olan təhlillər ancaq ictimaiyyət üçün açıq məlumatlara əsaslanıb

“Qızıl qayda”da , neftin qiymətindəki dəyişkənlikləri nəzərə almasa da, müəyyən müddət ərzində ARDNF-na daxilolmalarda baş verəcək dəyişikliyə imkan yaratmaq üçün parametrlər müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Məs, “qızıl qayda” 5 illik zaman üçün qəbul edilən və Fondun ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və dəyişikliklərin vacibliyi təsdiqlənməsi üçün 3-cü il yenidən gözdən keçirilməlidir.

Bu üsulla ölkəmizdə qısamüddətli dövr üçün büdcə ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə “qızıl qayda”nın tətbiq olunmasına çalışmaqla bərabər, neftin dəyərindəki dəyişikliklərin təsiri minimumlaşacaq, Fondun vəsaitlərinin indiki və gələcək nəsillər üçün ədalətli şəkildə bölgüsü təmin olunacaqdır. Aparılan tədbirlər ölkənin maliyyə dayanıqlılığının nail olunması və düzgün maliyyə siyasəti sayəsində davamlı və dinamik iqtisadi artıma nail olunması üçün əsasdır. Strateji hədəflərin seçilməsi, gələcəkdə yarana biləcək büdcə risklərinin qarşısının alınması və bu üsulun tətbiqi ölkəmizdə maliyyə intizamının mhkəmləndirilməsi üçün əsasdır.

Azərbaycanın öz iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün investisiya yatırımlarını daha da artıraraq bunun üçün daha səmərəli mühit yaratdığını diqqətə alaraq, “qızıl qayda”nın tətbiqi iqtisadiyyatın genişlənməsi üçün aparılan tədbirlərə dəstək olacaqdır. Daima dəyişən neft qiymətlərinin mənfi təsiri nəticəsində yaranacaq iqtisadi riskləri yumşaldan möhkəm maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın gələcəkdə inkişafını şərtləndirir. Bu mexanzim ölkə iqtisadiyyatını kənar təsirlərdən qoruyur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra özünün sahib olduğu hər bir yerüstü, yeraltı və təbii ehtiyatlarının və eynilə insan potensialının şəriksiz, müstəqil sahibinə çevrildi. Bu cür şəraitdə indiki və gələcək nəsillərin tələbatının ödənməsi üçün ölkənin sahib olduğu bütün ehtiyatlardan ətraf mühiti qorumaqla ehtiyatla və səmərəli şəkildə istifadə edərək resursların hər vahidinə maksimum səviyyədə son nəticə əldə etməklə uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafa nail olunması respublikamızda yaxın illər üçün seçilən iqtisadi strategiyanın əsas xəttini təşkil etməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatının malik olduğu rəqabətqabiliyyətliliyi, səmərəliliyi, iqtisadi təzlükəsizliyi arasında effektiv qarşılıqlı əlaqələrin təmin olunması nəticə olaraq ölkənin milli iqtisadiyyatının davamlı inkişafına nail olunmasının əsas şərtidir. Bütün yazılanlarla bərabər mövcud olan reallıqları diqqətə alaraq Milli iqtisadi inkişafın ən əlverişli inkişaf strategiyasının seçilməsi mühümdür. Bu zaman hazırlanıb qəbul edilən strateji proqramların tətbiq olunması imkanları aydınlaşdırılmalı, ən başlıcası isə onlar dinamik inkişafa nail olmaq üçün müntəzəm olaraq yeniləşməli, korreksiya olunmalıdır.

Hər bir dövlət obyektiv və subyektiv amillərlə ibarət iqtisadi davamlılıq potensialına sahib olur. Bu potensial özünə bunları aid edir: milli iqtisadiyyatın ehtiyat və resurslarını; təsərrüfatın idarə olunmasının institusional quruluşunu; mövcud iqtisadi fəaliyyətin keyfiyyətini; xarici strukturların dəyişməsinə çevik reaksiya vermək qabiliyyətini; xarici iqtisadi, siyasi təşkilatlarda iştirak etmə dərəcəsini və s. Ölkədə davamlılıq potensialı bütünlükdə ölkənin var olduğu mütləq üstünlüklərlə ölçülsə də düzgün, ən əlverişli, çevik iqtisadi siyasət həmçinin, onun həyata keçirilməsi mərhələsində beynəlxalq və milli maraqları qarşılaşdırmaq, indiki və gələcək hədəfləri gözləməklə onun imkanlarını yüksəltmək olar. Bu cəhətdən transformasiya şəraitində sahib olunan imkanlar çərçivəsində hərəkətə gətirilən potensial ehtiyatların elə bir bölgüsü münasib hesab edilməlidir ki, onlar həm xalqın indiki sosial-iqtisadi tələbatını yüksək səviyyədə

ödəməyə imkan versin, həm də bu tələbatların gələcək dövrlərdə daha yaxşı ödənilməsinin qarşısını almasın.

Dayanıqlı və davamlı inkişafın dəyərləndirilməsi ilkin olaraq onun müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Dayanıqlı və davamlı inkişafın mühüm meyarları ilk öncə özündə siyasi-iqtisadi, ekoloji və sosial problemlərin qarşılıqlı əlaqəli şəkildə həllinə və inkişafına dayanmalıdır. Həmçinin, bu vaxt elə bir inkişaf tipi uzunmüddətli və dinamik inkişaf kimi anlaşılmalıdır ki, o, daima dəyişən şəraitə və sonsuz tələbatlara daha effektiv uyğunlaşmaq bacarığına malik olsun.

Ölkənin iqtisadiyyatının potensial imkanları, təbii ehtiyatlar balansı, onlardan istifadə etmə dərəcəsi, təkrar istehsal şərtləri, habelə xarici bazarda onların reallaşdırılması mümkünlüyü ölkə daxilində istehsal edilən əmtəə və materialların dünya standartlarına nə səviyyədə cavab verməsindən, bir sözlə onun rəqabət qabiliyyətindən mühüm olaraq asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyü dedikdə, onun ayrı-ayrı sektor və müəssisələrinin rəqibi üstələmək bacarığı və beynəlxalq bazarlarda güclü mövqe tutmaq dərəcəsi başa düşülür. Bu cəhətdən ölkənin sahib olduğu rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi xarici ölkələrdə rəqabət üstünlüklərinin nə dərəcədə zəif və ya əksinə güclü olmasını səciyyələndirməyə imkan verir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi dedikdə ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabət şəraitinə olan dözümlülüyü və potensialı başa düşülür.

Ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabət səviyyəsini dəyərləndirmək üçün informasiya texnologiyalarından istifadə olunma dərəcəsi, iqtisadi artımda qoyulan investisiyanın xüsusi çəkisi, innovasiyanın tətbiqi səviyyəsi və bütünlükdə səmərəlilik göstəriciləri toplanaraq dəyərləndirməyə çalışılır. Qeyd etmək mühümdür ki, keçid dövrünü sürən bir çox dövlətlərdə milli iqtisadiyyatın rəqabət dərəcəsini ölçərkən kölgə iqtisadiyyatının çəkisi, korrupsiyanın səviyyəsi, vergidən yayınmanın dərəcəsi, əhalinin gəlirlərinin tarazlılıq dərəcəsi və s. nəzərə alınmalıdır. Aydın ki, günümüzdə ölkəmiz qloballaşma proseslərinə aktiv olaraq qatılır. Bucür şəraitdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatımızın rəqabətliyinə qlobal amillər möhkəm təsir göstərir. Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət üstünlükləri aşağıdakılar nəzərə

alınmaqla dəyərləndirilməlidir: əmtəə və kapitallar bazarının liberallaşdırılmasıyla səciyyələnən daxili sosial-iqtisadi proseslər; dövlət sərhədlərinin gömrük tariflərinin yüksək səviyyəsinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrin, aktların qəbulunu səciyyələndirən xarici-iqtisadi əlaqələr və ya siyasi-hüquqi amillər; innovativ elmi-texniki amilləri; etno-demokratik amillər; sosial-mədəni amillər və s.

Fikrimizcə, bu günümüzdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi mövcud olan rəqabət qabiliyyətliliyi səviyyəsinə çox vaxt uyğun olmur ki, bu da nəticə etibarlı ilə iqtisadiyyatın xammal yönlü artımına və daxili istehsalın rəqabətliyinin aşağı həddə olmasına səbəb olur. Bu məsələ Azərbaycanın ÜTT-yə qatılması ilə əlaqəli problemlərin həllində çox ciddi və dəqiq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Əks halda o Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafının təmin olunması məsələlərinə mənfi şəkildə təsir göstərə bilər və bir çox problemlərlə qarşılaşar.

Milli iqtisadiyyatı qurarkən onun rəqabət bacarığının artırılmasını dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətinin sayəsində qoymalıdır. Dövlətin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyi öz növbəsində real təşkilati-idarəetmə, elmi-texniki, sosial-iqtisadi, istehsal, mədəni potensialla və bunlardan istifadənin səviyyəsi ilə ölçülür. Ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyünün təmin olunması onun müəyyənləşməsinin, təhlükəsizliyinin, sonda nəticə olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına, və ya başqa cür desək, Milli iqtisadiyyatda sabitliyə nail olunması və inkişafında önəmli rol oynayan insan potensialının inkişafının vacib şərti kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev Ə. «Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərin tənzimlənməsi problemləri», Bakı, 2001
2. Qafarov Ş.«Müasir iqtisadi sistem o cümlədən qloballaşma» Bakı 2005
3. Mahmudov Ə. «Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri» Bakı, 2008
4. Qəzənfər Sehvəddin oğlu Əlləzov İqtisad Elminin Nəzəri – metodoloji əsaslarının tarixi inkişafı, 2009, səh 213.
5. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU
6. “Ekonomist” jurnalının analitika şöbəsi
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Qanun 48 səhifə Bakı 2004
8. Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (31 may 2005-ci il) /Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005 №5
9. S.Səfərov. İlham Əliyev, «Dinamik inkişafın uğurlu gələcəyin təminatçısı», Bakı 2008.
10. Ə. Allahverdiyev «Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərin tənzimlənməsi problemləri», Bakı, 2001
11. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Qanun. Bakı 2004
12. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.
13. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
14. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
15. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
16. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
17. Azərbaycan Respublikasında sosial – iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında 24 noyabr Azərbaycan Respublikası prezident fərmanı. Azərbaycan qəzeti 25 noyabr 2003 – cü il
18. 2004-2008-ci illər o cümlədən 2013-cü ilə qədər olan dövr üçün Azərbaycan Respublikasının yanacaq-energetika sahəsində kompleks tədbirlər üzrə Dövlət Proqramı
19. «AR-nın 2008-ci il və gələn 3 il üzrə iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası o cümlədən proqnoz indikatorları», Bakı 2007
20. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni əsr və üçüncü minillik

- münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2001.
21. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2003: Azərbaycanda Gender Münasibətləri: Meyllər və Cəhdlər
  22. «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) Yoxsulluğun aşağı salınması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı» (YAIIDP) Regional Görüşlər 2005, İllik hesabat
  23. Qlobal İnsan İnkişafı hesabatı, 2006
  24. Minilliyin İnkişafı Proqramı 2015-ci ilə qədər

Xarici dildə

25. Общая теория занятости процента и денег (The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936). — Издательство: Гелиос АРВ, 2015. — 352 с. — ISBN: 978-5-85438-237-3.
26. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход — М: Финансовая академия, 2008 — 466 с. (Business Cycles and National Income, 1951);
27. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Сост. Ю. В. Яковец. — М.: Экономика, 2002. — 768 с. — 5 000 экз. — ISBN 5-282-02181-1.
28. Евстигнеева Л.П., Евстигнеев Р.Н. Догоняющее развитие: современная трактовка. – М.: Ин сти тут эко но ми ки РАН, 2012. – 45 с
29. Рикардо, Давид // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1908—1913.
30. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Эксмо, 2007. — (Серия: Антология экономической мысли) — 960 с. — ISBN 978-5-699-18389-0.
31. Блауг М. Теория перепроизводства Мальтуса // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. — М.: Дело, 1994. — С. 150—160. — XVII, 627 с. — ISBN 5-86461-151-4.
32. Основы политической экономии Guen = Principles of Political Economy (1848) / Пер. с англ. Общ. ред. А. Г. Милейковского. — Т. 1—3. — М.: Прогресс, 1980—1981.
33. Блауг М. Пигу, Артур С. // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикус, 2008. — С. 240-243. — 352 с. — (Библиотека «Экономической школы», вып. 42). — 1 500 экз. — ISBN 978-5-903816-01-9.
34. Роберт Гиффен (1837—1910) — http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type The new Palgrave a Dictionary of Economics / ed. by J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman. Перевод А. С. Скоробогатова, 1987 — 2650 — ISBN 0935859101

35. Тинберген Я. Пересмотр международного экономического порядка. [3-й доклад Римскому клубу]. — М.: Прогресс, 1980.
36. Ш.Г.Гаджиев, Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев 2000, стр. 99 – 101
37. Мамедов З.Ф. Анатомия финансового кризиса. СПбГУ, 2005, 320 с
38. Nail Satlıgan-EMEK-DEĞER TEORİLERİ VE DİŞTİCARET səh.40
39. Абалкин Л.И. Логика экономического роста. М.: ИЭ РАН, 2002
40. Портер Международная конкуренция М. 1993 сяз 416
41. Портер Международная конкуренция М. 1993, стр. 896
42. Абалкин Л.И. Логика экономического роста. М.: ИЭ РАН, 2002
43. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики, М.: Финансы и Статистика, 2004
44. Бобылев С.Н., Макеенко П.А., «Индикаторы устойчивого развития России», 2001
45. Василенко В.А. «Экология и экономика: проблемы и поиски путей устойчивого развития» Новосибирск, 1995
46. Градов Ю. Национальная экономика. Санкт – Петербург, 1997.
47. Гаджиев Ш.Г, Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев 2000, стр. 99 – 101
48. Гулиев Т.«Парадоксы экономической теории» Баку 2008
49. Гулиев Т.«Регулирование рыночной экономики» Баку 2001
50. Джабиев Р.«Социально-экономического развития за годы независимости» Баку 2008
51. Коломиец Л. «Устойчивое развитие: миф или реальность?» М., 1999г.
52. Корнаи Я. Устойчивый рост как важнейший приоритет. Вопросы экономики, 1996, №3
53. Кузнецов О.Л., Кузнецов П.Г., Большаков Б.Е. Устойчивое развитие: научные основы проектирования в системе периода – общество – человек» Москва, 2002
54. Корниенко В.И. «Основы менеджмента устойчивого развития», 2002
55. Урсул А.Д., Романович А.Л. «Безопасность и устойчивое развитие», 2001
56. Урсул А.Д. «Путь в ноосферу. Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации», 1998
57. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию» 1992
58. Островский Н.В. «Критерии устойчивого развития: муниципальные аспекты» 2002
59. Повестка на 21 век. Конференция ООН по охране окружающей среды и развитию, Рио-де-Жанейро, июнь 1992 г. М.1997
60. «Экономика устойчивого развития» перелет Р.А., Бобылов С.Н., Гиусов Е.В. Москва 2004.

61. Рустамбеков Г.Б. Национальные экономические интересы. Баку. БГУ, 1998
62. Тодаро М. Экономическое развитие. Киев, 1997
63. Юзбашева Г., Реструктуризация промышленности Азербайджана. г. Баку 2003 г. стр. 5, 36

İnternet resursları

64. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8B_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0
65. <http://ecologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000041/st068.shtml>
66. <https://ru-ecology.info/term/25577/>
67. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
68. <https://az.wikipedia.org/wiki/Konfutsi%C3%A7ilik>
69. <https://mgimo.ru/upload/iblock/e5e/e5e768174f0636120f106bf3d897006a.pdf>
70. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/publications/oes/MDG_2010_Final_Rus.pdf
71. <http://banco.az/az/news/iqtisadi-artim-ve-iqtisadi-inkisaf>
72. <https://www.worldbank.org/>
73. <https://azertag.az/xeber>
74. http://www.worldbank.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf
75. <https://az.trend.az/business/economy/3045627.html>
76. <https://az.trend.az/business/economy/3045627.html>
77. www.stat.gov.az
78. <https://economy.gov.az/article/2018-ci-ilin-yanvar-mart-aylarinda-azerbaycan-respublikasinin-sosial-iqtisadi-inkishafina-dair-melumat/29110>
79. <https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186>
80. <https://banker.az/adam-smitin-iqtisadi-t%C9%99limi/>
81. http://elibrary.bsu.az/books_460/N_391.pdf
82. <http://debis.deu.edu.tr/userweb//dilek.seymen/dosyalar/Heckscher-Ohlin%20Teoremi.pdf>
83. http://elibrary.bsu.az/yenii/iqtisadkitablar/113_iqtisadi.pdf

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Dayanıqlı və davamlı inkişafın əsas daxili və xarici amilləri	28
Cədvəl 2: Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri	40
Cədvəl 3: Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indeksləri	43
Cədvəl 4: Əhalinin gəlirlərinin əsas göstəriciləri	49
Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikası qiymət səviyyəsinin dinamikası göstəriciləri (1996-2017-ci illər).....	62
Cədvəl 6: Makroiqtisadi göstəricilər.....	65
Cədvəl 7: GZİT təhlili.....	87
Cədvəl 8: BVF-nin Azərbaycan üzrə proqnozu.....	89

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Neft sektoru ÜDM və qeyri-neft ÜDM-in artım sürətlərinin müqayisəsinin göstəriciləri, faizlə (2017-2018)	44
Şəkil 2: Qeyri-neft emal sənayesinin ümumi buraxılışının strukturu(2018-ci il)	46
Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında investisiyanın dinamikası (1996-2016-ci illər)	63
Şəkil 4: Manatın məzənnəsinin aşağı düşməsinə təsir edən amillər.....	83
Şəkil 5: Neft Fondundan transfertlərinin azalmasının ölkənin büdcəsinə təsiri..	85
Şəkil 6: İqtisadiyyatımızda dollarlaşma tendensiyası (mlyr manat).....	86
Şəkil 7:.. Bank sektorunda kredit faizləri, borc səviyyələri və qeyri-işlək kredit əmsalı	86
Şəkil 8: “Qızıl qayda” prinsipi	94
Şəkil 9: “Qızıl qayda”nın tətbiqi mexanizmi	96
Şəkil 10: Qısamüddətli perspektivdə neft gəlirlərinə ehtiyac	98